

Sólyom László: Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban

*Rejtjel, Budapest, 2004. 210 old.,
3900 Ft*

ÚJ MŰNEM A MAGYAR JOGTUDOMÁNYBAN

A magyar alkotmányos demokrácia egyik alapító atyja Sólyom László. A tudományos kutató, aki a polgári jogi szemléletváltást megjelenítő dolgozataival dobott köveket a hazai jogélet állóvizébe, az 1980-as évek utolsó harmadában a Duna Kör, a Független Jogászforum és a Nyilvánosság Klub tisztségviselőjeként aktívan részt vett a kommunista rendszer mállasztásában. 1989-ben egyik meghatározó alakja volt a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásoknak, ahol komoly szerepet vállalt az alkotmány megújításában, a sajtószabadság kiterjesztésében és az Alkotmánybíróságról szóló törvény kidolgozásában. Így nem véletlen, hanem Sólyom László alkotmányos eszméivel és személyes ambícióival magyarázható, hogy ellenzéki jelölés nyomán az Alkotmánybíróság első öt tagja közé választották. A felkészültségét és rátermettségét elismerő alkotmánybírák az 1990 elején még a testület benjáminjának számító jogtudóst elnökké emelték, majd később e tisztségében kétszer is megerősítették. 1998-ban, megbízatásának megszűnésekor már kétségbevonhatatlan volt, hogy a hazai alkotmánybíráskodás kezdetei összeforrtak a nevével. Az Alkotmánybíróság az ő kormányzásával és szellemi vezérletével hozta létre azt a korpust, amelyet ma magyar alkotmányjognak nevezhetünk.

Az 1990-es évek végén azonban úgy tűnt, hogy Sólyom pályáíve megtört: sem a jogtudomány területén, sem a politikai életben nem tud újabb csúcspontot meghódítani. Törekvései ellenére a parlament nem hosszabbí-

totta meg alkotmánybírói mandátumát, mert a vezető politikusok nem kértek a szuverén módon gondolkodó főbíróból. Minden bizonnyal ez volt az oka annak is, hogy 2000-ben nem követhette német kollégája, Roman Herzog példáját, aki a Szövetségi Alkotmánybíróság elnöki íróasztalától ült át a köztársasági elnöki székbe. A hazai egyetemi világban is bezárult előtte néhány ajtó. Bár a jogi karok száma egyre nőtt, az országban egyetlen intézmény sem akadt, amely valódi tudományos-oktató műhely vezetését kínálta volna fel számára. (Beszédés, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem alkotmányjogi tanszékét Kilényi Géza kapta meg, aki 1989-ben Sólyom MSZMP-s vitapartnere, az Alkotmánybíróságon pedig a legaktívabb opponense volt.) Így közvetlen és nyilvánvaló veszélynek tűnt, hogy Sólyom Lászlóból saját maga két lábon járó történelmi emlékműve lesz.

Nem így történt. A nagy hatalmú Alkotmánybíróság egykori elnöke megtalálta azt a formát, amely a leginkább kifejezheti az alkotmányjogi tudás hatalmát, és újult erővel fogott hozzá, hogy nagyszabású tervét megvalósítsa. Mintegy fél évtizedes munkát igénylő cél, hogy megszülessen az alkotmány kommentárja, és a munka komolyságának első bizonyítéka a *Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban* című kötet, amely a készülőkötet két fejezetét, az alkotmány két paragrafusának magyarázatát tartalmazza.

Sólyom László már négy évvel ezelőtt, *Az Alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon* címmel megjelent, kordokumentumnak szánt könyv (Osiris, Bp., 2001) előszavában jelezte, hogy az első önreflexív összefoglalást követően teljes tudományos apparátussal lát hozzá a magyar alkotmányjog átfogó leírásához. Tavaly egy önéletrajzi interjúban („Hagyni kell történni a sorsot” – Sólyom Lászlóval beszélget Bódy Zsombor és Cieger András. *Századvég*, 2004. 1. szám, 174–175. old.) pedig kifejtette, hogy az alkotmány magyarázatán dolgozik, s mivel belátta, hogy a művet egyedül nem tudja megírni, tizenöt fiatal kutatót kért fel szerzőtársnak. (A recenzens itt köteles megjegyezni, hogy ő is

részese a közös vállalkozásnak.) De miért olyan magasztos dolog alkotmánykommentárt írni? Az alkotmány a politikai közösség alaplajosa. Meghatározza azokat a morális és egyben jogi elveket, amelyek mentén szerveződik a társadalom élete. Létrehozza azokat az intézményeket, amelyek a közösség tagjainak mindennapjait leginkább befolyásoló jogi, közhatalmi döntéseket hozzák. Az alkotmány szövegének, egyes paragrafusainak magyarázata töltheti meg élő tartalommal a rideg normaszöveget, a kommentár tárhatja fel az egyes rendelkezések mögöttes elveit, s mutathatja ki a közöttük lévő kapcsolatokat. Sólyom László teológiai műveltsége és a magyar Alkotmánybíróság arisztokratikus vonásokat mutató intézménye miatt kézenfekvő a párhuzam a jogrendszer alapszövegét magyarázó főbíró és a szent írásokat értelmező főpapok között. A kommentár műfajának a jogtörténetben is számottevő hagyománya van. Mindenekelőtt a római jogot kifejtő glosszatorok és kommentátorok munkái említhetők, amelyek révén a középkori Európában elterjedt az egyetemes érvényűnek tekintett *ius commune*. Az angol alkotmány képe évszázadokon keresztül a természetjogász William Blackstone Kommentárjaiból (*Commentaries on the Law of England*) rajzolódott ki, s ez a mű Bentham kíméletlen kritikája ellenére óriási hatást gyakorolt az észak-amerikai jogszemléletre. Mindazonáltal a magyar alkotmányt megvilágító könyv közvetlen előzményeit és mintáit nem a régmúltban kell keresni. Németországban az utóbbi évtizedekben számos *Grundgesetzkommentar* jelent meg, amelyek akár jogpozitivisták, akár azt meghaladó megközelítésben, de mindenképpen a magasabb rendű jog megtestesítőjének tekintik az alaptörvényt, és paragrafusról paragrafusra haladva magyarázzák meg az alapelveket, a fogalmakat és az intézményeket. Közös jellemzőjük még, hogy egységes dogmatikai rendszerbe foglalva dolgozzák fel az irodalom megállapításait és a jogalkalmazási gyakorlat eredményeit.

Új könyve előszavában Sólyom László kifejti, hogy a fogalomelemző német feldolgozásokat tekinti mintá-

nak. A megjelentetett munkát, amely az alkotmány 3. és 4. paragrafusát magyarázza, a készülő alkotmány-kommentár „előzetesének”, a műfaji kísérlet „ideiglenes eredményének” nevezi. A nagy egész ezeknek a fejezeteknek rövidebb s talán szerkezetileg is módosult változatát tartalmazza majd (7–8. old.). Ezzel a szerző előre választ adott arra a kérdésre, hogy miért nem jelenik meg a kötetben az alkotmánymagyarázattól elvárható, koherens elveken alapuló, egységes alkotmány szemlélet. Filmes hasonlattal élve, a könyv – a kommentár felől nézve – nem a már kész műből részleteket bemutató, a dramaturgiát is megcsillantó *trailer*, hanem a készülő alkotás egyes jeleneteit, alakjait és hangulatát felvillantó *teaser*, amelyet elsősorban a mű befejezéséhez szükséges támogatások megszerzésére használnak. Így ettől a kötettől nem várható el, hogy eloszlassa az emberi jogi folyóirat kritikusanak egyébként teljesen indokolt aggodalmát, hogy a Sólyom László vezette szakmai közösség vajon képes lesz-e együtt követett és következetesen érvényesített alkotmányelméleti szempontok alapján magyarázni az alkotmányt. Korai még keresni „az egészet ebben a töredékben” (*Fundamentum*, 2005. 1. szám, 156. old.).

A könyv felfogható a pártok és az érdekszervezetek alkotmányjogi helyzetét bemutató, a modern alkotmánykommentárokra jellemző formai és módszertani elemeket alkalmazó monográfiának. A sorszámokkal ellátott bekezdések és a számozáson alapuló keresztthivatkozások kifejezetten segítik a kötetben belüli tájékozódást. Az egyes fejezetek kiindulópontja minden esetben az alkotmány szöveg. A szerző a tizenöt éves magyar joggyakorlatban és az irodalomban még nem tárgyalt kérdéseket más országok és nemzetközi szervezetek értelmezési gyakorlatának segítségével mutatja be. (A német kommentárokban ritka a jog-összehasonlítás, persze ott a saját joganyag feldolgozása is herculesi feladat.) Bőséges teret kap az alkotmány mai rendelkezéseinek keletkezéstörténete, vagyis az 1989-es kerekasztal-tárgyalások ismertetése. A szövegtörténet bemutatását indokolja, hogy a pártállamot lebontó

és a többpártrendszer intézményesítő folyamat, vagyis az alkotmányos demokrácia keletkezése nem érthető meg az alkotmánynak a pártokról szóló normái és a párttörvény körüli küzdelmek és alkuk ismerete nélkül. Az alkotmánytörténeti elemzés paradoxona, hogy minél mélyebben tárulnak fel a rendszerváltás szereplőinek törekvései, annál nyilvánvalóbb, hogy az alkotmány originalista értelmezése nemcsak jogelméletileg elfogadhatatlan, hanem sokszor kivihetetlen is: az alkotmány értelme nem köthető az alkotmányozók eredeti szándékához, mert sokszor rövid távú megfontolások vagy egymást kizáró elképzelések formálták a szöveget, néhány helyen pedig majdhogynem véletlenszerűen alakultak ki az egyes megoldások. A szakszervezetekről és az érdekképviseletekéről rendelkező 4. paragrafusról nem is folyt érdemi vita a kerekasztalnál és a parlamentben (151–153. old.). Így a készülő kommentár felől szemlélve fontos figyelmeztetés, hogy a szövegtörténeti elemzés nem keverhető össze az alkotmány mai értelmének feltárásával (*Fundamentum*, uo.). Az originalizmus veszélye azonban csekély, hiszen a Sólyom-bírósgot fémjelző legtöbb döntés – gondoljunk csak a halálbüntetés eltörlésére – semmilyen módon nem kapcsolódott az eredeti elvárásokhoz és felfogásokhoz. Sólyom alkotmánybíró szemlélete nem állt rokonságban a többiek között az Egyesült Államok egyik főbírája, Antonin Scalia által képviselt zűrzavaros originalizmussal. (Az egyházakról és a családról hozott néhány maradi döntés sem az alkotmány eredetén, hanem a fogalmak sok évszázados jelentésén és az intézmények hagyományos szerepén alapult.)

Összességében a kötet mint a készülő kommentár promóciós anyaga komoly várakozást kelthet az érdeklődőkben. Ugyanakkor a közreadott anyagból az is látszik, hogy rendkívüli erőfeszítésekre lesz szükség ahhoz, hogy egyenletes színvonalú, koherens mű kerüljön ki a szerkesztő és a szerzők kezei közül. Mivel újabban több kiadó lát üzletet az alkotmánymagyarázatban, a Sólyom-kommentárnak versenytársakkal is számolnia kell. Igaz, az eddig megjelent két könyv egészen más koncepció

ción alapul. A Balogh Zsolt, Holló András, Kukorelli István és Sári János által jegyzett *Az alkotmány magyarázata* (KJK–Kerszöv, Bp., 2002) főképp az alkotmányozók elgondolásait igyekszik feltárni, emellett az Alkotmánybíróság gyakorlatát foglalja össze, helyenként igen magas színvonalon. A Petrik Ferenc szerkesztésében, tucatnyi szerző közreműködésével megjelent *Alkotmány a gyakorlatban – Kommentár a gyakorlat számára* (HVG-ORAC, Bp., 2004) leginkább alkotmányjogi bulvárnak nevezhető.

A *Pártok és érdekszervezetek az alkotmányban* olyan tudományos monográfia, amelynek értékét természetesen nem az határozza meg, hogy a szerző miként gyakorlatozik a kommentár műfajában. A kötet legfőbb erénye, hogy világos vonalvezetéssel, széles körű külföldi kitekintéssel mutatja be két alkotmányos intézmény jellemzőit. Súlyát növeli, hogy a rendszerváltozás óta az érdekszervezetekről nem jelent meg alkotmányjogi könyv, és a pártok alkotmányos helyzetét is egyedül Halmai Gábor vizsgálta az egyesületekről szóló, tizenöt éve megjelent munkájának egyik fejezetében (*Az egyesülés szabadsága. Az egyesülési jog története*. Atlantisz, Bp., 1990).

Sólyom László az alkotmány, a párttörvény és az egyesülési jogról szóló törvény ellentmondásait és esetlegességeit feltárva igyekszik kimutatni, hogy a pártok erős alkotmányos autonómiával rendelkező intézményei a magyar jogrendszernek. A római jogig visszavezethető, a magyar jogi gondolkodásban a XIX. század végén elterjedt megközelítés szerint a személyek állami beavatkozástól való mentességét a magánfelek egymáshoz való viszonyát szabályozó magánjog biztosítja. Ezzel szemben a közjog, amely az állam és az egyén viszonyát rendezi, korlátozó rendelkezéseket tartalmaz. Ha egy intézmény közjogi, akkor az állam széles körű szabályozási lehetőségekkel rendelkezik, ha magánjogi, akkor nem. Annak érdekében, hogy igazolja a pártok függetlenségét az államtól, az állami beavatkozás tilalmát, a kötet a hagyományos felfogást követve kimondja: „a pártok nem közjogi testületek, hanem a magánautonómia által uralt polgári jog-

ba tartozó magánjogi egyesületek.” (69. old.) Ugyanakkor a pártok pénzügyi-gazdasági helyzete alapvetően az állami támogatástól függ, akár állami fenntartásról is lehet szó. A pártok közpénzből történő finanszírozását a könyv a pártok „közfunkcióival”, illetve „alkotmányos funkcióival”, valamint a magántámogatások befolyásoló és esélyegyenlőtlenséget okozó hatásának tompításával indokolja (121. old.). A párfelosztás pedig azért követel meg az egyesületi szabályoktól eltérő, különleges biztosítókat, mert „a párt betiltása érzékenyen érinti az alkotmányosság egész rendszerét” (94. old.). A köteten belüli elmentmondás eredője, hogy az idők során a magánjogban közjogi eredetű korlátok sokasága jelent meg, míg a közhatalom korlátozásának elveit és szabályait a mérsékelt államot konstituáló közjog tartalmazza. Ezért a közjog-magánjog megkülönböztetés elvesztette súlyát, így a pártok alkotmányos védelme nem magánjogi jelleggel alapozható meg, hanem egyszerűen alkotmányos státusukkal: a népszuverenitáson alapuló közhatalom létrehozásában betöltött szerepükkel, a választópolgár és az állam közötti közvetítő funkciójukkal.

Az alkotmány 3. paragrafusát szerint az alakulás és tevékenység szabadsága az alkotmányt tiszteletben tartó pártokat illeti meg. A szerző ennek ellenére nem tekinti feleslegesnek több oldalról is megvizsgálni azt a kérdést, hogy működhetnek-e alkotmányellenes pártok. Az alkotmányhűség tartalma ugyanis nem magától értetődő, s erre az alkotmányszöveg keletkezése az élő példa: „A történelem mélyseges iróniája, hogy míg a felek a Kerekasztalnál a pártok alkotmányhűségéről vitakoztak, pontosan az történt, hogy pártok, alkotmányos eszközökkel megdöntötték a korábbi alkotmányos rendet.” (22. old.) A történeti elemzés itt jó szolgálatot tesz, mivel feltárja, hogy az alkotmánytiszteletet előíró rendelkezés a régi rend megőrzésére irányuló 1989-es törekvések maradványa. A pártok funkciójából kiinduló értelmezésből az következik, hogy „a pártoktól nem követelhető pozitív hozzáállás az alkotmányos rendhez. A párt célja lehet az alkotmány megváltoztatása, ha arra nem erőszakkal, ha-

nem legitim eszközökkel törekedik.” (80. old.) Sólyom az első Alkotmánybíróság gyakorlatát is kritikusan szemlélve állapítja meg, hogy az alkotmánytiszteletről szóló kitétel nem önálló szabály, hanem az alkotmánynak azok a rendelkezései töltik meg tartalommal, amelyek tiltják a hatalom erőszakos megszerzését, gyakorlását, kizárólagos birtoklását, valamint a politikai célt szolgáló fegyveres szervezet létrehozását (81–82., 95–97. old.). Mivel a magyar alkotmány nem nevesít érinthetetlen értékeket, a pártok nemcsak az államszervezet megváltoztatására (például elnöki rendszer, kétkamarás parlament kiépítésére) és egyes alapjogok hatókörének csökkentésére (halálbüntetés visszaállítása, gyűlöletbeszéd büntetése) törekedhetnek, hanem békés eszközökkel megkísérelhetik az emberek morális egyenlőségét biztosító alapjogi rendszer felszámolásához szükséges választói támogatás megszerzését is. Ezt a következtetést abból vonhatjuk le, hogy a szerző – legalábbis a pártok megalakulásakor – még az alkotmány alapértékeinek békés felszámolását célzó kezdeményezést sem tartja megakadályozhatónak. Ugyanakkor valamivel rugalmasabban ítéli meg a már működő pártok betiltását, mivel a strasbourgi bíróság és a Velencei Bizottság állásfoglalásaival összhangban legitim pártfelszámolási oknak tartja – az alkotmány erőszakos megdöntésének célján túl – a demokrácia pontosan meghatározott és szűken értelmezett veszélyeztetését is (95–96. old.).

Végeredményben Sólyom az alkotmány 3. paragrafusának a pártok alkotmánytiszteletéről szóló rendelkezését úgy magyarázza, hogy az csak igen kis teret enged a demokratikus jogállam önvédelmének, a „militáns demokráciának”. A szerző értelme, hogy szabaduljunk meg „idejét múlt félelmeinktől” (68. old.), talán elsősorban jogtudománybeli legnagyobb riválisának, Sajó Andrásnak szól. A vele majdhogynem egyedül azonos szellemi súlycsoportban lévő professzor megalkuvás nélkül bírálta a Sólyom-bíróságot, mert az nem védte kellően az egyének szabadságát, és a közérdekre vagy az alkotmány objektív értékeire hivatkozva lehetővé tett, sőt olykor megkövetelt kiterjedt álla-

mi beavatkozásokat. A szerepek az utóbbi időben némileg felcserélődtek: újabban Sajó félti a demokratikus jogrendet a szélsőségektől, és keresi a szólás, a gyülekezés és a párttevékenység szabadságának korlátozási lehetőségeit a jogállam és az emberi méltóság védelmében. Sólyom ezzel szemben az alkotmánybírói döntésekben fellelhető kompromisszumok nélkül védelmezi a politikai szabadságjogokat, és ez tükröződik új kötetének a pártokról szóló részében is.

Az alkotmány 4. paragrafusát így szól: „A szakszervezetek és más érdekképviseletek védik és képviselik a munkavállalók, a szövetkezeti tagok és a vállalkozók érdekeit.” Furcsa kentaúr ez a rendelkezés, amelynek szakszervezeti felsőteste a letűnt idők alkotmányának csökevénye, a munkavállalók és vállalkozók érdekeit formáló alsótestét pedig az 1989-es alkotmány-átalakítás utolsó pillanatában, a parlamentben csapták – megvitatás nélkül – a szöveghez. Mivel úgy tűnt, a mondat nem tölthető meg normatív tartalommal, az elmúlt másfél évtizedben az Alkotmánybíróság és a jogirodalom is nem létezőnek tekintette. Sólyom László könyvének érdeme, hogy a 4. paragrafus meglevenedik, és számos megoldatlan alkotmányjogi problémára fény derül.

A szerző kiindulópontja, hogy ez a rendelkezés mindenfajta érdekszervezet alkotmányjogi helyzetét meghatározza. Az alkotmányszöveg itt gazdasági, szociális korporációkról szól, s egyes, alapvető jogokhoz kötődő társadalmi intézményeket (egyházakat, kisebbségi önkormányzatokat) más-más helyen említ, ám minden szervezettípust (környezetvédelem, fogyasztóvédelem stb.) természetesen nem sorolhat fel. Mivel az érdekszervezetek, a pártokhoz hasonlóan, közvetítő szerepet látnak el az egyén és az állam között, Sólyom László az alkotmány 4. paragrafusának kibontásakor tartja indokoltnak összefoglalni a rájuk vonatkozó általános követelményeket (157–160. old.). Alkotmányjogi alapvetés, hogy a népszuverenitásból származó hatalomgyakorlás intézményeinek alkotmányos felhatalmazással és demokratikus legitimitációval kell rendelkezniük. A pártokat a jogrend a

választópolgárok általi periodikus megméréstésre kényszeríti, és így felhatalmazásuk van arra, hogy közvetítő tevékenységük a törvényhozáson keresztül a közhatalom gyakorlására is kiterjedjen. (Persze a pártok közvetlenül nem gyakorolhatnak közhatalmat.) Az önkéntesen alakuló, valamint az állam által létrehozott, különféle részérdekeket megjelenítő szervezetek érthető törekvése, hogy komoly beleszólási jogot kapjanak a közhatalmi döntéshozatalba. Am az érdekszervezetek nem rendelkeznek a pártokéval megegyező, általános és demokratikus felhatalmazással, és a közöttük folyó verseny nem az esélyegyenlőség követelményén alapul. Ezért demokratikus államban különbséget kell tenni a tanácsadói, szakértői szerep és a közhatalom gyakorlása között. Az alkotmány megengedi, hogy az érdekszervezetek a véleménynyilvánításon túl intézményesített konzultatív jogköröket is kapjanak, de nem válhatnak döntéshozó, jogalkotó szervekké (164., 167., 181. old.). Az állam indokolt esetben átengedhet kötelező szabályok megalkotására vonatkozó, konkrét közhatalmi jogosítványt, de csak akkor, ha az érdekképviselő rendelkezik a normák címzettjeitől származó demokratikus legitimitációval, és az állam felügyeli a tevékenységét (200. old.).

Sólyom értelmezésében tehát a klasszikus alkotmányosság követelményei bukkannak elő az alkotmány homályos rendelkezése mögül. A kötetből kirajzolódik, hogy a magyar jogrend néhány területen nem felel meg a leírt elveknek. A szerző fő célpontja a munkavállalói oldal, a munkaadói oldal és a kormány közötti koordináció központi szerve: az Országos Érdekegyeztető Tanács. A rendszerváltás egykori antikommunista szellemi harcosa most leleplezi az átalakult ellenséget. Feltárja, hogy az állampárthoz közel álló szakszervezetek miként építették ki és szilárdították meg pozíciójukat az Érdekegyeztető Tanácsban, amelynek súlya az utóbbi években a politikai erőviszonyoktól függően változott. Sólyom legfontosabb kifogása, hogy hiányzik a gazdasági érdekegyeztetés központi szervének – közhatalmi tevékenységet is magában foglaló – működéséhez szükséges jogi alap és

alkotmányos legitimitás (166., 168., 192–198. old.). Az alkotmányossággal összeegyeztethetetlen hivatásrendi közhatalmat, vagyis a korporativizmust az erőfölényben lévő szakszervezetek testesítik meg a kötetben. Arra egyetlen mondat utal, hogy a munkaadói oldalon megjelenő szervezetek képviselői joga még kevésbé megalapozott, mint a munkavállalói szervezeteké (205. old.). Persze nem várható el, hogy a monográfia a megfogalmazott elvek minden lehetséges alkalmazási területét részletesen bemutassa. A közhatalmi döntéshozatalban a környezetvédő szervezetektől az Egyházi Fenntartók Tanácsán keresztül a Magyar Állandó Értekezletig számos nem állami intézmény vesz részt informális vagy formalizált módon. Ezeket a korporációkat a szerző nem említi, jogosultságaik és legitimitációjuk értékelését az olvasóra bízta.

A közhatalom gyakorlásának egyik meghatározó része a jogalkotás. Sólyom László kimutatja, hogy az alkotmányból nem következik az érdekszervezetek részvétele a törvényalkotásban. Ha pedig egy jogszabály kifejezetten kezdeményezési vagy véleményezési jogot biztosít meghatározott szervezeteknek, akkor a részvétel elmaradása nem teszi eljárásí okból alkotmányellenessé az elfogadott törvényt vagy más jogszabályt. A szakirodalomban már megjelent olyan megfigyelés, hogy ebben a kérdésben az alkotmánybírák az utóbbi időben teljesen kiszámíthatatlanul változtatják álláspontjukat. A szerző nem a bírák saját, sokszor jogon kívüli preferenciáit előtérbe helyező jogi realizmus iskoláját követi, amikor megpróbálja rendszerbe foglalni a különböző döntéseket, és igyekszik kimutatni a precedensektől való eltérések jogi alapjait. A hánykolódó gyakorlat szilárd elveknek csapódik (167–180. old.).

A kötet *Informális kapcsolatok* cím alatti bekezdései megvilágítják, hogy az érdekszervezetek a jogállam eszközein és garanciáin kívüli kötelekeket is felhasználnak céljaik elérésére, és ez komoly alkotmányjogi kérdéseket vet fel. Ha nincs szabályos eljárásrend, akkor az erősebb lobbicsoprtok monopolhelyzete és színpalak mögötti különalkui érvényesülnek. Ha viszont az állam jogi kereteket teremt

az érdekvényesítésre, akkor fennáll a veszély, hogy a részterületek képviselőit felhatalmazott intézmények döntenek el általános politikai ügyeket (206–210. old.). Sólyom László szerint a dilemma megoldására nincs egyszerű alkotmányos recept, ezért – korábban kifejtett gondolatait összegezve – azt javasolja, hogy a jogi szabályozás a közigazgatási vagy jogalkotási hatáskörök átadásával szemben a hagyományos véleménynyilvánítást részesítse előnyben. Ahol a kötet zárul, ott kezdődhetne az a fejezet, amely az informális lobbihatalmak elleni fellépés alkotmányos eszközeiről, a jogalkotási folyamat és a parlamenti deliberáció nyilvánosságáról, valamint mindezek elvi alapjairól szól. Am egy ilyen fejezet meghaladná az alkotmány 3. és 4. paragrafusát magyarázó monográfia kereteit. Kifejtését az alkotmánykommentáron kell majd számon kérni.

■ TÓTH GÁBOR ATTILA

Kézirat gyanánt

VÁLOGATÁS BALOGH ZOLTÁN HAGYATÉKÁBÓL

Kiadja az ELTE Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ igazgatója. Budapest, 2002. 76 old.

A hetvenes évek közepén, második felében készült tanulmányok olyan szociológus munkái, aki egy meglehetősen zárt országban dolgozott, mégis kiemelkedően jól ismerte ki magát a nemzetközi gazdasági és társadalmi folyamatokban. Ne felejtjük el, hogy bár ez az időszak a magyar gazdaság számára fellendülést jelentett, ami ekkor történt, mégis inkább a gazdasági reformoktól való visszalépésként, a túlzott nyugati hitelfelvétel és az eladósodás folyamatoként írható le. Tehát a magyar gazdaság nem volt képes rugalmasan reagálni a világgazdasági változásokra, a kormányzat a szükséges szerkezeti reformokat a külföldi megtakarítások bevonásával pótolta.

■ Balogh Zoltán (1943–1979), matematikus, meteorológus, filozófus, szociológus, az ELTE Szociológiai Tanszékének munkatársa volt.

A rossz alkalmazkodás körülményeire tekintettel különösen értékes olyan korabeli tanulmányokat olvasni, amelyek fölényes tudásról tesznek tanúbizonyságot. A szerző alapállása egy baloldali értelmiségié, aki igyekszik megérteni és leírni a kapitalizmus természetrajzát, és folytonosan szembe-síteni a gazdasági növekedést a társadalomban zajló változásokkal. Különösen érdekes, hogy tanulmányainak többsége a multinacionális vállalatokkal foglalkozik, méghozzá a munkavállalók és a szakszervezetek kölcsönös viszonyát elemezve. Balogh téma-választásával mintegy 15 évvel előzte meg a magyar gazdaságban később bekövetkező történéseket. Bár jelentőségéhez képest ez a téma ma sem kap megfelelő hangsúlyt még a szakirodalomban sem. Balogh nem csekély jövőbelátó képességgel rendelkezik, annak a szaktudósoknak a kivételes adottságaival, akinek minden szavából a társadalom iránti felelősség érződik. Valljuk be, ez a magatartás igencsak ritka, és ezért nem lehet igazán túlbecsülni. A használt forrásokból jól látható, hogy a szerző nem volt jól ellátva megfelelő nyugati szakirodalommal, szaksajtóval. Mégis, az akkori nyilvános publikációkból olyan következtetéseket volt képes levonni, amelyek minden tiszteletet megérdemelnek. Különös képessége volt olyan gondolatmenetek felépítésére, amelyek sok történelmi és társadalmi eseménynek a gyökereig hatolnak.

Az első és leghosszabb tanulmány a nemzetközi munkamegosztás fő trendjeit elemzi (9–39. old.). Olyan újszerű folyamatokat ír le, amelyekről ma is sok szó esik, vagyis a munkahelyek kitelepítéséről a fejlett országokból a harmadik világba. A hatvanas évek elejétől figyelhető meg a tőkés feldolgozóipar, ezen belül főleg a gépipar kitelepedése a fejlődő országokba, ami természetesen együtt jár az onnan történő import drámai növekedésével. A korábbi évszázadokban az alulfejlett országok csak nyersanyagszállítóként kapcsolódtak a fejlett országokhoz. Tipikusan harmadik világbeli termék volt a közel-keleti olaj, a chilei réz, a bolíviai ón, a brazil kávé, az indiai tea, a kubai cukor és a jamaikai rum. A változást a feldolgozóipari tömegtermelés bevezetése hozta.

Henry Ford már az 1920-as években meghirdette, hogy „szalagmunkára bárki 24 óra alatt betanítható”. A feldolgozóipar kivonulása a harmadik világba több lépcsőben történt: először a könnyűipar, majd a gépiparnak az összeszerelést igénylő része és végül, az 1970-es évek közepén a termelőeszközök gyártása. A termelés áthelyezését a költségek csökkentésének igénye hajtja. Ezt segíti elő a fogadó országok kormányai részéről adandó adókedvezményeken túl a multinacionális vállalat mentesülése azon felelősség alól, hogy a természeti környezet és a munkaerő reprodukciójának teljes költségét fedezze. Ugyanakkor a termelési technika, a termelés megszervezése és a termékek újraelosztása a fejlett országok monopóliuma marad. A fejletlen országok munka- és életkörülményeit a tőke a vendégmunkások számára is megteremti a fejlett országokban.

Balogh drámai képet fest a gyorsan iparosodó fejlődő országok fővárosainak infrastrukturális elmaradottságáról, a gyermekek családfenntartó szerepéről, arról, hogy az alacsony bérek nem fedezik a munkaerő felnevelésének és fenntartásának költségeit. Kérdés persze, hogy a fejlődő országok számára van-e más felzárkózási stratégia, mint az alacsony munkaerőköltségen alapuló exportorientáció. A kis tigrisek közül Tajvan és Dél-Korea magas szociális költségekkel terhelt, hosszú ideig diktatorikus államberendezkedés mellett zajló felemelkedését a szakirodalom nem a sikertelen felzárkózási modellek közé sorolja. Negatív ellenpéldaként szokás felemlíteni Dél-Amerika sokáig importhelyettesítő, elzárkózó, a gazdasági populizmus elemeit felhasználó, sikertelen utolérési kísérleteit. Persze az exportorientáció önmagában nem biztosítja az általános jólét növekedését. Balogh Zoltán figyelme mégis a termelés nemzetköziesedése és a munkavállalói jogok degradálódása közti összefüggésre irányul. Úgy érvel, hogy a hetvenes években a munkahelyek száma világméretben nőtt, de a fejlett országokban csökkent. Ha a versenytársak az olcsóbb bérű, tegyük hozzá, jóléti rendszerek nélküli országokba mennek, akkor a többieknek követniük kell őket. A tőke igyekszik szabadulni a jóléti

rendszer által kiszabott terhek alól. A nyugati szakszervezetek mindaddig nem tiltakoztak a termelés elvándorlása ellen, amíg az a piszkos, ártalmas, rosszul fizetett, nagy fizikai erőfifejtést igénylő munkákat érintette, de amikor már a szakképzett munka is kezdett elvándorolni, a szakszervezetek rádöbbenek, hogy alkupoziójuk meggyengült, s ekkor tiltakozásuk felerősödött.

A kötet egy másik gondolatgazdag és sok szempontból megvilágító erejű írása a nemzeti piacok kibővítésének eltérő történelmi formáit vizsgálja a két világháború közötti időszakban (39–47. old.). A világgazdasági válság 1929–33 között a világpiacon elzárkózást, az ipari munkásság fogyasztásának visszaesését eredményezte. A német tőke különösen rossz helyzetben volt, mert már korábban kiszorult a világtengereken és a szárazföldeken keresztül történő terjeszkedésből. Az angol-francia tőke és munka továbbra is élvezte a gyarmatvilágból elvont érték-többletet. Mivel a német gazdaság számára az önkéntes külkereskedelem lehetőségei bezárultak, nehézipari termékeinek világpiacon kényszerelhelyezésére törekedett, valamint a kényszerfogyasztás eszközét alkalmazta a háborús fogyasztás révén. Ezzel szemben az Egyesült Államok iparának nem volt szüksége hódításra versenyképessége fenntartására. Az 1920-as években mindkét országban intenzív irányba fordult a tőkés fejlődés. Amerikában a New Deal a bérmunka felértékelésével, a munkások és a farmerek fogyasztásának erősítésével növelte a keresletet. Ugyanakkor korlátozta a bevándorlást, különösen az osztályharcos európai munkások beáramlását. Az amerikai nagytőke, miközben a szakszervezetek szerepét felértékelte, és növelte jogosítványait, mindent megtett, hogy megakadályozza a munkások osztagának mint politikai osztagának a megszerveződését. A német faszizmus viszont az állami fogyasztás minden eszközzel kikényszerített egyoldalú bővítésén alapult.

Ezt a gondolatsort folytatja a *Multinacionális vállalatok és a szakszervezetek* című fejezet (63–66. old.). Leírja, hogy a második világháború után gazdasági csoda következett be számos háború sújtotta országban, az európai államok közvetlen gazdasági

intervenciója, valamint az USA tudatos stabilizáló tevékenysége eredményeként. Az amerikai New Deal fontos alkotórésze volt a szakszervezeti szövetségekkel kötött társadalmi szerződés, amely a háború után eliminálta az osztályharcot. Amerika a társadalmi szerződések európai exportjára törekedett. A társadalmi szerződések teremtették meg az alapot a munkásság fogyasztási szintjének állandó emeléséhez. Az iparági szakszervezetek alkalmasak voltak a társadalmi szerződések megkötésére, s ezen alapulva épülhetett ki a jóléti állam.

A befejező tanulmány A „kettős hatalom” problémája címet viseli (71–76. old.). A kifejezés a hetvenes évekből Ádám Györgytől ered, aki már akkor könyvet publikált a multinacionális vállalatokról. Balogh felveti, hogy a hatvanas években reneszánszát élte a nemzetformáció, a nemzetállam extenzív terjeszkedése zajlott. Ennek ellenére a nagy nemzetközi vállalatbirodalmak egyre erőteljesebbé váltak. A nemzetállam és a multinacionális vállalatok konfliktusai nem maradhattak el. Balogh a Kennedy-kormány esetét mutatja be, amikor az államapparátus a munkaerő kvalifikációjának növelésével, a munkahelyi biztonság javításával igyekezett másfajta versenyképességi előnyöket kovácsolni, mint ami az alacsony, szakképzetlen, nagy fizikai teljesítményen alapult. A munkavállalók relatív helyzetének javítása a munkaadókkal szemben kiváltotta a régi típusú nagytőke rosszallását. Az amerikai multinacionális vállalatok igényt tartottak arra, hogy piaci terjeszkedésüket és biztonságukat a kormányzatok akár katonai eszközökkel is támogassák. A nemzeti autonómiát hirdető harmadik világbeli politikusok egyremásra dőltek ki a terjeszkedő multinacionális vállalatokkal szembeni küzdelemben. A fejezet befejező mondatát érdemes idézősíteni, mert ránk vonatkozik: „Nem kell azonban azt hinni, hogy a vállalatbirodalmak »reménytelennek« tartják a szocialista államokba való behatolást.” (76. old.) Persze, amikor ez 10–15 évvel később bekövetkezett, mi inkább örülhettünk neki, de messze nem voltunk felkészülve a negatív mellékhatásokra.

Az olvasó 76 oldalon nagyon sokat kap Balogh Zoltántól. Sok minden

mellett élvezheti a következtetések és összefüggések levonásának pazar képességét. Csak nagyon kevesen tudnak gazdasági és szociológiai jelenségeket ilyen mélyen elemezni. Elavultak-e ezek az írások az elmúlt negyedszázad alatt? A terminológia talán kicsit ódivatú, de az elemzések rövidke, érthetőek és felvilágosító erejük van. Sokat változott a világ, a globalizáció erőteljesebb lett, a kereskedelmi és tőkepiacok sokkal jobban integrálódtak. A gazdasági globalizáció messze leahagyta a szociális integrációt. Közben változott a nagy nemzetek közötti erőegyensúly; az Egyesült Államok súlya gyengült, Japán, Kína és más feltörekvő országok piaci részesedése erősödött. A multinacionális vállalatok és a nemzeti kormányok közötti hatalmi viszony továbbra is a felek erőviszonyának függvénye. A szerző kritikája a létező kapitalista rendszerről szól, nem érinti az alternatív, nem piaci társadalmak hatékonyságának, versenyképességének rendszerbeli okait. Ennek ellenére a gondolatok érvényesek, a gondolkodási és elemzési mód pedig minden társadalomkutató számára követendő lehet.

RETI TAMÁS

Farkas Attila Márton: Filozófia előtti filozófia

SZIMBOLIKUS GONDOLKODÁS
AZ ÓKORI EGYIPTOMBAN

*Typotex Kiadó, Budapest, 2003. 304 old.,
3300 Ft*

A címe sugallta ezoterikusság ellenére Farkas Attila könyve nagyon is időszerű. A multimédia korában joggal kerül az érdeklődés homlokterébe a kifejezés módja és a kifejezett gondolat összefüggése. Az úgynevezett torontói iskola eredményei már-már közhellyé tették a közlendő gondolat és a közlés módja közötti összefüggés jelentőségét, de vizsgálódásuk nem nyúlt túl a verbális kifejezés területén.

Marshall McLuhan, Harold Innis, Eric A. Havelock, Walter J. Ong – épp csak néhányukat említve – elsősorban az antik görögség szellemi hagyatékában elemezte a szóbeliség sajátosságait az írásbeliség fényében. Kutatásaik a nyelvi kifejezés keretein belül maradtak, más reprezentációs rendszerek kultúrtörténeti és intellektuális következményeit nem vizsgálták.

Manapság a nem verbális kifejezés-módok is szerephez juthatnak a gondolatok közlésében. A képi reprezentáció, amely – mint William M. Ivins Jr. kutatásaiból kiderül – az írásbeliség uralma idején bizonyos tekintetben veszített információközvetítő potenciáljából, újra a kommunikáció hatékony eszközévé válhat. A racionalitás számunkra triviális kívánalmi, az érvelés módozatai, a tevékenységek jól megkülönböztetett formái sokban tükrözik a nyelvi kifejezés és az írásbeliség bizonyos kívánalmait. E kívánalmak észrevétlenül strukturálják gondolkodásunkat, világképünket, mi több, intézményeinket is. (Gondoljunk Hajnal István – a torontói iskola szellemiségét mintegy megelőlegező szociológus-történész – írástörténeti kutatásaira.) A képi reprezentáció mint technikai-technológiai kommunikációs eszköz használata némely területen már bizonyos tanulságok levonását is megkívánja. A képi reprezentáció – a gondolatok kifejezésének és közlésének egy módjaként – és e speciális kifejezési módban rögzített kultúra megismerése igen tanulságos, ha a jelenben zajló kommunikációs forradalom következményeit igyekszünk felmérni. Farkas Attila könyve ebben páratlan segítséget nyújt, hiszen az ókori Egyiptom kulturális örökségébe a képi és nyelvi kifejezés különbségére való tekintettel nyújt betekintést.

Maga is utal könyve aktualitására, az egyiptológián túlmutató, általános kérdésekkel kapcsolatos relevanciájára. Mint írja: „egy specifikus jelenségtől – jelsül az ókori Egyiptom kultúrájának elemeitől – az emberi gondolkodás bizonyos alapvető és általános kérdéseigi” (16. old.) juthatunk el. S valóban, az egyiptológia területétől távolinak vélt diszciplínák művelői – mint én is – érdekes, hasznos információkkal és problémafelvetésekkel ismerkedhetnek meg. Komolyan véve

az interdiszciplinaritást, Farkas Attila Márton a „képi gondolkodás” filozófiai és kommunikációtechnológiai felfogásából kiindulva vizsgálja Egyiptom kultúrájának bizonyos elemeit. Ugyanakkor igen provokatív, amennyiben szakít „a hagyományos kultúrtörténeti-vallástörténeti-nép-rajzi klisék”-kel, nyitottabb szellemiséget képvisel – sokban támaszkodva Erik Hornung és persze Jan Assmann munkásságára. Az egyiptomi *bölcselet* kibontakozását mutatja be, s a hagyományos állásponttól eltérően, a mítosztól a „valódi” filozófia irányába való „korai elmozdulásként” (12. old.) értelmezi az ókori egyiptomi kultúra intellektuális hagyatékát.

A számos érdekes és izgalmas probléma összefüggésében bemutatott egyiptomi gondolkodás alapvetően különbözik a nyugatitól. A könyv lapjain olyan holisztikus, ugyanakkor bizonyos ciklikusság által jól tagolt világ képe bontakozik ki, amely a nyugati racionalitás logikája szerint már-már megközelíthetetlen. A Nap pályája, a teremtés aktusa, a mindennapok ritmusa, élet-halál váltakozásának a játéka egységesen, egymást feltételezve és kiegészítve biztosítja a folytonosságot. Mindezt a könyv a „képes írás” reprezentációs eszközével tökéletes harmóniában mutatja be. Megismerkedhetünk az egyiptomi gondolkodást meghatározó logikával és valóságfogalommal, virtuális és reális sajátos viszonyával, szó-kép és jelentés hajdani összefüggésével, tisztázódik az ókori Egyiptomban és a nyugati racionalitásban megjelenő szkepszis lényegi különbsége, s nem utolsósorban képet kapunk a hieroglif írás meghatározó jellegzetességeiről.

A „filozófia előtti filozófia” kimutatása mindazonáltal megkívánta volna a filozófia fogalmának vagy a filozófiai gondolkodás szükséges elemeinek meghatározását. A szerző utal a fogalmi tisztázás nehézségeire, a filozófia önmeghatározásának „régí problémájára”, ám hogy ő mit ért filozófián, azt nem fejt ki. Így be kell érünk a filozófia „implicit” fogalmával, amelyet az egyiptomi kultúra és írásrendszer bemutatása során érvényesített szempontok körvonalaznak. A filozófiai gondolkodást ezek szerint bizonyos mértékű absztrakció jellemzi, az el-

mozdulás a naturálistól az elvont felé, az általánosító és rendszerező törekvések, az eltávolodás a mitikus-mágikus, illetve a praktikus elemektől s bizonyosfajta fogalmi gondolkodás. A könyv olvasása közben kiderül, hogy a szerző „az egyiptomiak bölcseletére” „jobb híján [...] az implicit filozófia elnevezést” használja, hiszen „nem létezik tételes kifejtése, nem választható külön a vallástól, a tudományosságtól, a kultusztól és persze a mágiától sem, hanem ezekkel egy sajátos kulturális egységet képez” (62. old.).

A filozófiának ez a fogalma persze vitatható. A filozófia praktikus relevanciája, ha nem is mindig nyilvánvaló, de jól rekonstruálható, pontosabban: tetten érhető problémáinak, kérdésfeltevéseinek gyakorlati eredete. A vallási, a tudományos és a mindennapi életbe ágyazottság pedig nem lehet akadálya annak, hogy filozófiáról beszéljünk. Noha az intézményesülés során végbement bizonyos elhatárolódás – igen lassan, s koronként változó intenzitással –, bölcselet, vallás és tudomány összefonódottsága ma is létezik: gondoljunk a tematizált kérdések eredetére, a sokszor implicit elkötelezettségek, meggyőződések szerepére és forrására. A modern tudományeszmény szabta mérce alkalmazása szintén kifogásolható, hiszen – mint az írásbeliségen nevelkedett elme hosszas erőfeszítésének eredménye – a tudománynak nemcsak segítsége, hanem időnként gátja is. A képek természete, a képi reprezentáció logikája pedig – amint erre a szerző voltaképp utal is – szinte kizárja az újkori tudományeszmény alkalmazhatóságát. Arról nem is beszélve, hogy vajon mennyiben tekinthető a filozófia tudománynak – mely kérdés tárgyalása nyilván nem lehet e recenzió tárgya.

Természetesen roppant nehéz feladat az írásbeliség során kialakult fogalmiság és szempontrendszer keretei között bemutatni egy tőle gyökeresen különböző reprezentációs rendszert. A rendelkezésünkre álló eszközök az írásbeliség kultúrájában gyökereznek, s rajtuk kívül (egyelőre) nemigen adódik más módszer arra, hogy ezt a különös, letűnt világot a maga szimbolikus reprezentációs technikájával és intellektuális vívmányaival együtt hozzáférhetővé tegyük.

Az egyiptomi gondolkodást számunkra közvetítő hieroglif írás egyik fő sajátossága Jan Assmann szerint a „kétarcúsága”. E kétarcúság arra utal, hogy a hieroglif írás elemei egyszerre utalnak jelekként a nyelvre és képekként a világra. Jel és kép kombinációiban áll elő a közvetítésre és megőrzésre szánt tartalom; s zavarunkat csak tetézi, hogy az egyiptomi képi ábrázolás – miképp Farkas kiemeli – „formális-szimbolikus és geometrikus” lévén, „hieroglifa-szerű” (79. old.). Képi ábrázolás és nyelvyszerű jel állandó kombinálása, felcserélhetősége szoros kapcsolatot tarthatott fenn valamely elvont fogalom, vallási tartalom vagy akár narratíva és annak a mindennapi gyakorlathoz kapcsolódó elemei között. Közvetlen és metaforikus jelentés, fogalom és egyszerű tárgy szimultán megjeleníthető e képes írás keretében, ugyanazon kép/jel többfélét jelenthet, valamely jelenségnek egyszerre több aspektusa jeleníthető meg.

A könyv lapjain kibontakozó különös látásmód és a kifejezés képi jellegének összefüggése alapján mód nyílik a képiség általános jegyeinek összefoglalására. Farkas számos általános megfigyelését közli a képeknek – gyakran a verbális kifejezésmódhoz képest meghatározott – természetéről, s e megfigyelések épp az írásbeliségben kialakult tudományeszmény és a képi kifejezésmód különbözőségére vonatkoznak. Beszél a képek „bokorszerű”, szövevényes komplexitásáról, szemben a lineárisan kifejtett szöveggel; „a kép érzékletes és naturális jellegéről”, ami a hieroglif írásban az „alapjelentés” állandó jelenlétét biztosítja, szemben a nyelvi metaforával, amely az alapjelentést bevett formulává válása során gyakran fölémészti (217. old.). Egy helyütt megfogalmazza, hogy „a képi szimbólum esetében nincs tényleges kifejtés, inkább azonnali, teljes információátadás”. Ezzel szemben „a betű csupasz, »eredendő lényében« jelentés nélküli szimbólumként a nyelvi kifejtésre koncentrálnak, a mondanivaló *elemenkénti összerakását* erősíti. Itt már taglalni kell, lineárisan, lépésről lépésre összeállítani a gondolatsort.” (312. old.)

Az egyiptomi kultúráról adott kép egységben jeleníti meg annak vallási-

bölcséleti és reprezentációs alapjait. Az eredetről és a világ működéséről beszámoló képes-írási emlékek alapján kibontakozó teológia és valóság-felfogás a könyv végére érve már számunkra is ismerős és koherens egész. Az egyiptomi gondolkodásmód egyik legfőbb sajátossága holisztikus volta. Az írásmóddal szorosan összefonódva igen rugalmas interpretációt tesz lehetővé; az egyedinek és az általánosnak, illetve a gyakorlatiasnak s az adott helyzetet tágabb összefüggésbe helyezőnek, a partikularitásoknak s az azokat összefogó elméletnek olyan egysége mutatkozik meg benne, amely valóságos és virtuális, avagy aktuális és potenciális különbségét jól tagolt ciklikusságba rendezve enyhíti, s ezáltal a valóság teremtéséhez és megragadásához kapcsolódó tevékenységeket/aktusokat is egységben képes látni. A nyugati racionalitás fényében ez az egészes látásmód szinte elképzelhetetlen. Ami mégis hozzáférhetővé teszi, az a duális logikát a komplementer logikával szembeállító magyarázat. Az egyiptomi gondolkodás – miképp az ábrázolás módja is – az egymásnak ellentmondani látszó tulajdonságokat egymást kiegészítő aspektusokként kezeli.

E komplementaritáshoz kapcsolódik a realitás egyiptomi elképzelése. Az úgynevezett memphiszi teológia szerint „a név nemcsak jelölés, hanem maga a jelentés is, a tulajdonképpeni szemantikai tartalom, amely utóbbi pedig maga a megnevezett dolog” (280. old.). A valóság a nyelven és a formán keresztül hozzáférhető, hiszen a „világ dolgainak eredete és lényege [...] az alak (ti. a kép) és a név” (266. old.). A memphiszi teológia alapján Ptah teremtette a világot a szavak és a formák által – ugyanis így vált hozzáférhetővé az Atum által teremtett anyagi, de szavak és formák nélkül megközelíthetetlen, nem differenciált világ.

Jel és kép valóságteremtő potenciállal rendelkezik, amennyiben nemcsak manifesztumai, hanem közvetítői és megőrzői is az isteni szavaknak. Ekképp az írás és az olvasás csakúgy, mint a mindennapok gyakorlata s a természet jelenségei – melyek egyébként maguk is jelek – egyazon valóság részei, csak épp más-más aspektusát

jelenítik meg. Amiképp a fény teszi láthatóvá a hieroglifákat egy sírkamra falán, a fény kelti életre a sötétben, a másvilágban tartózkodókat is. Metaforákon, hasonlóságokon keresztül egységben ragadható meg az élet s a túlvilág, a napi gyakorlat, az életről s a világról alkotott átfogó elképzelés és magyarázat. A szavak a formák által válhattak manifesztté, s ennek megfelelően jel és jelentés, jel és név mint valóság lehetett azonos: az egyiptomi képes írás közvetíti és egyben teremt a valóságot.

Lényeges eltérés van tehát a valóságról alkotott egyiptomi elképzelés és a nyugati metafizika valóságfogalma között. E különbség oka jól rekonstruálható Farkas könyvének segítségével, hiszen nagyszerűen bemutatja, miképp lehetett megteremteni és fenntartani a valóság teremtésének, a róla való elméletnek és a mindennapi gyakorlatnak az egységét. Képes írás és elméleti megfontolások olyan szorosan tartoztak össze, hogy a valóság megragadásának, teremtésének és rögzítésének aktusa volta képp egybeesett.

A fentiek fényében a szerző konklúziója lehetne radikálisabb is. A végkövetkeztetés szerény és talán túlságosan is megfontolt, nehezen értelmezhető abban az intellektuális milióban, amelyet Farkas képviselni látszik. Kritikusan utal az etnocentrizmus vakságára, említi Wittgensteint, aki igen határozott kritikáját adta a modern tudományeszmény alkalmazásának a tőlünk idegen kultúrákra éppen Frazer kapcsán, aki – Farkas kifejezését használva – bizonyos „kirekesztő titulusokat és érvelési metódust” használt a mágikus gondolkodásra. Az egyiptomi gondolkodást a mitikus és a filozófiai gondolkodás közti átmenetként meghatározó konklúzió mintha azon tudomány- és mítoszfeldolgoáson alapulna, amelyet a szerző fent említett megjegyzései vitatnak. Az egyiptomi világlátás, ha nem is a modern egzakt tudományosság igényével, meglehetősen következetességgel és koherenciával foglalja egységbe és magyarázza meg a mindennapok partikuláris tapasztalatait csakúgy, mint a látható és kutatót égi jelenségeket.

Ha tekintetbe vesszük a kifejezés módjának sajátosságait – ha tetszik,

korlátait –, nem lepődhetünk meg azon, hogy nem axiomatikus felépítésben, az írásbeliség során lassan kialakuló érvelési technikákkal jegyezték le az egyiptomi bölcséletet. A hieroglif írás teremtő-rögzítő funkciója, az úgynevezett „komplementer logika” nem tette lehetővé, hogy a nyugatihoz hasonló racionalitás alakuljon ki. Ugyanakkor a különbözőség okát is látva hasonló hibába esnénk, mint a Wittgenstein kritizálta Frazer, ha elvitatnánk az egyiptomi gondolkodás ránk maradt relikviáinak bölcséleti jellegét, azaz ha nem lennénk képesek saját perspektívánkat reflexíven kezelve, a sajátunktól különböző szempontrészert felismerve valamely, a miénktől különböző kultúrát értőn megismerni. Ha mindemellett fontolóra vesszük a metafizika több évszázados törekvését a valóság megragadására és konzisztens rekonstrukciójára, méltán tekinthetjük bölcséletnek az egyiptomi kultúra „írási” emlékeiből kibontakozó intellektuális hagyatékot. Sőt már-már csodálattal és elképedéssel nyugtázhatjuk, hogy a XX. században a filozófia területén megfogalmazott kritikák és kiütérek botladozásaihoz, kimondatlan igényeihez képest az ókori Egyiptomban milyen koherens egységben sikerült megragadni a mindennapi gyakorlatot s általános elméleti keretét.

A filozófia fogalmának – akár a szerző céljait szolgáló provizórikus, ha tetszik, műhelyszerű – tisztázása ettől a kiegyensúlyozatlanságtól, fogalmi bizonytalanságtól óvhatta volna meg a szerzőt és olvasóját. Ha Farkas nem rettent volna el a filozófia fogalmának körvonalazásától, álláspontja és a tézise megfogalmazásában használt filozófia-fogalom ellentmondása elkerülhető lett volna. E, mondhatni, módszertani hiányosságért ugyanakkor bőséges ismerettel s annak újszerű elrendezésével kárpótol bennünket. Az ókori egyiptomi kultúra bemutatása, különös tekintettel bölcséleti elemeire, nagyszerű alkalmat kínál egyrészt a nyugati kultúrával való összevetésre és a főbb különbségek összefoglalására, másrészt a gondolat kifejezés képies módjának elemző ismertetésére a képi és nyelvi kifejezés különbözőségének bemutatásában, harmadrészt pedig módot nyújt

arra, hogy a gondolat és a kifejezésnek eszköze közötti összefüggést immár a nyelvi kifejezés keretein túl is elemezhesük. A gondolatok kifejezésének általános problematikája és az egyiptológia klasszikus területeinek szerencsés találkozása különösen érdekessé és sokak számára gyümölcsöző ismeretek forrásává teszi Farkas könyvét.

KONDOR ZSUZSANNA

Mary Douglas: Rejtett jelentések

ANTROPOLÓGIAI TANULMÁNYOK

Fordította: Berényi Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 365 old., 2780 Ft

Az antropológus munkáját módszertani bevezetőkben gyakran ábrázolják oszcilláló folyamatként: a tevékenységet folytonos oda-vissza mozgás jellemzi a kutatás terepén használatos kategóriák, a probléma helyi megfogalmazása, illetve a tudományos közösség nyelve, analitikus érvelésmódja között. Az analógia hatásosan fejezi ki a kulturális és a szociálanropológia néhány alapvető szakmai normáját, így a kutatói tevékenység és a kutatott társadalmi gyakorlat többszöri szembesítésének igényét vagy a „fordítás” szerepét az értelmezésben.

A terep közelségének és távolságának problémája azonban másképpen is jelentkezik egy-egy kutató életművében. Az elméletalkotás során az adott terepekhez és cselekvőkhöz kötődő értelmezései fokozatosan kioldódnak ezekből a kötelekekből, és olyan szinten fogalmazódnak újra, ahol egyre kiterjedtebb további kutatásokat inspirálhatnak. A brit szimbolikus antropológia iskoláját képviselő Mary Douglas is ilyen utat járt be, amíg Közép-Afrika egyik törzsi kultúrájától, a mai Kongó területének esőerdőiben élő leléktől eljutott a társadalmi struktúrák és kozmológiák kapcsolatának univerzális elméletéig.

Douglas egyike azoknak a kutatóknak, akik a gyarmati rendszerek felbomlása után elősegítették az antro-

pológia „hazatérését”, vagyis azt, hogy a diszciplína központi célkitűzései közé lépjen elő a „modern” társadalmakra is vonatkoztatható tudás előállítására. A kutatás gyarmati viszonyainak megváltozása ugyanis döntően befolyásolta Douglas pályáját. A kongói függetlenség 1961-es kikiáltását polgárháború követte, így megszakadtak a régióban folyó addigi vizsgálatok. A klasszikus antropológia ismeretelméleti bázisának, a „primitív-modern” ellentétpárnak a kritikája és felszámolása nyomán követelménnyé vált, hogy az antropológia immár a kutatás földrajzi-társadalmi helyétől függetlenül határozza meg szemléleti kereteit. Ezt a követelményt Mary Douglas egyszerre két irányból is érvényesíti munkáiban: egyfelől rámutat azokra a kulturálisan meghatározott alapelvekre, amelyek a „modern” társadalmakban is nélkülözhetetlenek a tudás és az együttélés társas szabályozásához, másfelől bírálja azokat a – jelentős részben a klasszikus antropológia közreműködésével kialakított – elképzeléseket, amelyek a „primitíveket” időtlen hiedelmeknek és rituális kényszereknek alávetett csoportként ábrázolják.

Az antropológiai kutatás történetében régi dilemma, hogy a jól körülhatárolható terekhez és kulturális kötelekhez ragaszkodó társadalomtudomány miként kerülheti el a partikularizmus vádját, a megfigyelés „itt és most”-ja hogyan hozható kapcsolatba a tudományos létjogosultságot biztosító modellalkotással és univerzális érvényesség-igénnyel. Mary Douglas elemzései sosem korlátozódnak a mítoszoknak, bizonyos állatfajok kultúrájának vagy egyes testi állapotok rituális kezelésének önmagában vizsgált kérdéseire. Figyelme minden esetben az egyes kozmológiai rendszereket létrehozó felosztási elvekre irányul, melyeket az adott társadalmak szerveződéssel összefüggésben elemez. Kutatói hírnevét az 1966-os *Purity and Danger* című kötet alapozta meg, azon szabályozási formák összehasonító vizsgálata, amelyekkel az egyes kultúrák megkülönböztetik és elhatárolják a tisztaságot a szennyezéstől. Tézise szerint a tisztaság és a tisztátalanság fogalmai az adott társadalom erkölcsi rendjét és világképét biztosító szimbo-

likus rendszerekbe illeszkednek. A szennyezőként megbélyegzett testi funkciók, fizikai állapotok és cselekvések valójában a társadalmi rendet fenyegetik, ha átlélik a számukra kiszabott határokat. A különböző rituális megtisztítási eljárások elsődleges feladata, hogy a fizikai környezetben reprodukálják az adott kultúra rendre és koherenciára vonatkozó elképzeléseit. A menstruációs vért például ezért tekintik szennyezőnek a férfi és a nő szerepeket szigorúan elkülönítő társadalmakban. A veszéllyel vagy szennyezéssel járó helyzeteket megelőzve biztosítható, hogy tisztává váljanak és fennmaradjanak a társadalmi definíciók. Egy kultúra „rejtett jelentései” valójában ezekre a kimondatlan, közös előfeltevésekre utalnak. Douglas később ezek segítségével elemezte többek között a zenei ízlésnek, a modern fogyasztói választásnak vagy a környezeti kockázatok megítélésének kulturális meghatározottságát.

A *Rejtett jelentések (Implicit Meanings)* az első kötet, mely az idén 84 esztendő óta antropológustól magyar nyelven a boltokba került. A megjelenését követően nem sokkal már kapható volt kiadásának évenkénti árendmennyes kiadásán. Ennek népszerűségét ismerve – a megjelenés pusztá ténye mellett – még inkább okunk lehet azt feltételezni, hogy számos hazai érdeklődő most találkozott először Mary Douglas munkásságával. A magyarországi fogadtatás szempontjából tehát lényeges, hogy a kötet mely ponton avatja be az olvasót a tematikailag sokszínű, terjedelmes életműbe. A *Rejtett jelentések* esszégyűjtemény, melyet Douglas „nagy művei”, a már említett *Purity and Danger* és az 1970-es *Natural Symbols* után jelentetett meg 1955 és 1972 között írt munkáiból. A kötet tartalmát – a magyar kiadás fűlszövegének meghatározása szerint – „könyvismertetéseiből” és „a nagyobb közönségnek szánt dolgozataiból” állította össze. A meghatározás az indokoltnál csekélyebb várákosításokat ébreszthet a szövegekkel szemben, az „alkalmi írások” műfajára utal, noha a *Rejtett jelentések*ben ennél többről van szó. A kötet azt a folyamatot mutatja be, ahogyan az afrikánistaként pályára lépő Douglas – miután terepmunkáját nem folytat-

hatja a megkezdett irányban – kidolgozza azokat az alapelveket, amelyekre támaszkodva kibontakozhatott a szimbolikus antropológia általa képviselt irányzata. Az alapvető téziseket tartalmazó kötetek után az összefoglalás és az újraértelmezés igényével tekint végig addigi munkáján. Az olvasó így az utalások sűrű hálózatában találja magát, melyek az említett terepmunka tapasztalataira, a pályatársak és tanárok (pl. Evans-Pritchard, Basil Bernstein, Victor Turner) munkáira, ám elsősorban korábbi saját könyveire vonatkoznak. A *Rejtett jelentések* tehát áttekintést ad a szerző főbb kutatási területeiről, ám a kötet ezen túlmutató jelentőségét – a korábbi gondolatok kritikáját és újrafogalmazását – csak azok értékelhetik, akik ismerik a magyarul egylőre kiadatlan előzményeket.

Az iskolateremtő pozícióba lépő tudósok – Mary Douglas ilyen helyzetben volt a *Rejtett jelentések* fejezeteinek megírásakor – rendszerint már maguk megteszik az első lépéseket elméletük kanonikus helyének kijelölésére, meghatározzák a főbb kapcsolatokat, amelyek az adott tudományos diskurzus más szereplőjéhez fűzik őket. Douglas a szimbolikus antropológia értelmező eljárásait több esetben a nyelvészet, közelebbről a Lévi-Strauss által képviselt strukturális elemzés módszereihez hasonlítja. Írásaiban a kulturális minták felszíni sokszínűsége mögött húzódo alapvető kategóriák, a bináris oppozíciók központi szerepe bizonyítja ezt a kapcsolatot. Ám az egyes gondolkodási formák mélyén nyugvó modellek fel-tárását nem tekinti végleges magyarázatnak. Ennyiben közelebb áll Basil Bernsteinhez, a kulturálisan meghatározott kifejezésmódok elemzését hozzá hasonlóan a társadalmi kontextusnak, a „használók” sajátos helyzetének a figyelembevételével tartja kielégítőnek. A *Rejtett jelentések* Bernsteinről és Lévi-Straussról egyaránt tartalmaz egy-egy méltató írást, ám az előbbi cikk jóval melegebb hangon mutatja be tárgyát. Douglas munkája különösen fontos lehet azoknak a szociológusoknak, akik a tudásszociológia és a fenomenológia döntően elméleti örökségét empirikus kutatási programnak is tekintik.

A saját tudományos törekvései meghatározását segítő referenciák között lényeges helyet foglalnak el a Durkheim-hivatkozások – többnyire az utolsó nagy műre, *A vallási élet elemi formáira*. A *Rejtett jelentések* bevezetője Durkheimet olyan tudósként ábrázolja, akit mindenekelőtt az intézményes, „objektív” tudományosság kívánalmai meggátoltak abban, hogy kifejtse munkásságának végső ismeretelméleti következményeit. Durkheim ugyanis igyekezett megvédeni saját közösségének értékeit elméletének relativista következtetéseitől. Ragaszkodott ahhoz a feltevéshez, hogy a primitív népek teljesen különbözőnek tőlünk, csoportjaik a hasonlóság alapján szerveződnek, tudásuk pedig csakis azokhoz a társadalmi viszonyokhoz kötődik, amelyek létrehozták, és amelyeket legitimál. Ennek nyomán Douglas a durkheimi gondolatmenet radikalizálásának programját tűzi ki. A *Rejtett jelentések* olvasásának egyik kézenfekvő szempontja lehet, hogy ez a program miként valósul meg az egyes fejezetekben – habár érdemes figyelembe venni, hogy Durkheim talán éppen *A vallási élet elemi formáiban* került legközelebb a Douglas által kimondott bírálat megfogalmazásához.

Mary Douglas elméletének – s benne a klasszikus eszmék továbbfejlesztésének – egyik kulcsa a társadalmi gyakorlat középpontba helyezése és a racionalitás koncepciójának alkalmazása a kultúra magyarázatában. Bírálja azt a megközelítést, amely az emberek és kozmológiai eszmék elkülönültségét feltételezi, s egy olyan külső társadalmi környezetet rajzol az individuumok köré, mely testetlen módon képes szabályozni viselkedésüket. A társadalom által gyakorolt kényszer helyett inkább a társadalmi gyakorlatban kialakuló kölcsönös szabályozásról (a kötet fordításában: „ellenőrzésről”) beszél, ahol az emberek manipulálják kozmológiai rendszereiket, azt, ami a saját életükre sújtana le, kikerülik, ám ugyanakkor felhasználják arra, hogy egymást kölcsönös alkalmazkodásra kényszerítsék. A negyedik fejezet a rituális szabályozási módok egyik jellemző formájáról, a férfi gyermekágy gyakorlatáról szól, mely a férjnek a feleségre és annak gyermekére vonatkozó igényét nyilvánítja ki

(ennek során vajdó felesége mellé fekszik, és esetenként fájdalmait is utánozza). Mindez egyes törzsi társadalmakban nyilvánosan elismert rítus, melynek elhagyása a hiedelem szerint szerencsétlen következményekkel jár. Orvosi beszámolók szerint ugyanez a gyakorlat a jelenkori Angliában is feltűnt magánjellegű rítus formájában olyan pároknál, ahol a férj hosszabb időszakokat kénytelen otthonától távol tölteni. A rítus mindkét esetben veszélyhiedelemre épül, a társadalmi viszonyok közvetlen manipulációjára használható fel, s ugyanakkor szemléletesen fejezi ki a társadalom alaptermészetével kapcsolatos meggyőződéseket. Douglas elméletében a társadalomtípusok megkülönböztetésének egyik legfőbb szempontja a rendellenességekkel való bánásmód és az osztályba sorolás merevségének mértéke. A *Nevetek-e a kutyák?* című tanulmány szerint az egyes társadalmakra jellemző szabályozás tükröződik a test ellenőrzésében, abban, hogy a testi elengedettség és ellenőrzöttség toleranciaküszöbét hol állapítják meg. A testi kommunikáció ezáltal válik a társadalmi struktúra közvetítőjévé. Hasonló folyamatok szabják meg azt is, hogy a tréfalközös milyen feltételek mellett minősül felforgatónak vagy megengedhetőnek.

A szocializáció és a viselkedés kulturális meghatározottságára épülő magyarázatok a szociológiában és az antropológiában hagyományosan szemben állnak a racionális választások modelljeivel. Douglas azonban új megközelítést javasol a kultúra és a racionalitás problémájának összehangolására. A racionalitás nem annyira az egyes kulturálisan meghatározott vélekedésekben keresendő, mint inkább a kezelésükben, a kétértelműség mérséklésére való törekvésben. A racionális cselekvések itt leginkább a „társas ökonómia” szociálpszichológiából ismeretes modelljeire utalnak, melyeket a laboratóriumi sterilitásból kiemelve, a kultúra kontextusában láthatunk viszont. A szennyeződésről szóló fejezet ennek jegyében idézi fel az iskolás gyermekek faji előítéleteire vonatkozó kutatások eredményeit.

A paradigmaticus rangra lépő elméletek általában az egyes kutatásokból leszűrt és más kutatások számára

operacionalizálható tételeken túl egy jól körülhatárolt emberképet is kifejeznek, és különböző jelentésrétegekkel képesek összehangolni az adott tudomány szétartó meghatározásait. E kihívással és a rá adott különféle válaszokkal számos klasszikussá lett antropológus munkájában találkozhatunk, hiszen az „antropológia” használatban lévő meghatározásai közül az egyik az „empirikus kultúratudomány” helyett inkább az „emberkép” fogalmára vonatkozik (ebben az értelemben esik szó például Freud kapcsán „liberális antropológiáról”). A *Rejtett jelentések* utolsó részének tanulmányában Douglas kiterés elméletének tágabb implikációjára, így a világunkban számon tartott növekvő környezeti kockázatokra vagy a relativizmus szerepére a magunkról és környezetünkről való gondolkodásban. Ezeknek az írásoknak közös jellemzője, hogy a kulturálisan meghatározott rendellenességekre vonatkozó szabályokat a korábbiaknál kritikusabb hangnemben tárgyalják.

Mary Douglas a „primitív–modern” ellentétpár kiküszöbölésére egy kétdimenziós modellel tett kísérletet, mely egyén és társadalom viszonyát a rend (*grid*) és a nyomás (*group*) fogalmaival írja le. „Minél egységesebb és átfogóbb az osztályba sorolás, annál nagyobb nyomásra van szükség ahhoz, hogy általános hitele fenntartható legyen a rivális rendszerekkel szemben.” (255. old.) A rivális rendszerek kétségbe vonják az elsajátított osztályozásokat, ezért a leggyakoribb ellenlépés – a törzsi társadalmakhoz hasonlóan – saját társadalmunkban is a rendszer védelmezése a felmerülő veszélyektől és változásoktól. A törzsi kozmológiákban számon tartott veszélyek azonban igen korlátozottak. Ezeket szimbolikus határokkal különítik el, így a társadalmat megóvják számos más lehetséges kockázat figyelembevételétől. A társadalmi valóság és az anyagi környezet egyesülése egyetlen világképben mindkettő számára biztosítja a szükséges hihetőséget. Ám a koherencia felbomlásával együtt megrendül a hihetőség, és gyapodnak a számba vehető veszélyforrások. A különböző szakértők eltérő veszélyesség-definíciókat és osztályozási formákat javasolnak – egyesek

a fogyatkozó energiaforrásokról, mások a még kiaknázatlan lehetőségekről beszélnek –, a tudás korlátozását biztosító mechanizmusok hiánya ilyen módon viszonylagossá teszi a hitelesség kritériumait. A felmerülő veszélyek meghatározásakor a hihetőség végső soron a közmegegyezés függvénye, így az érvényesülő kiválasztási elvek éppolyan kozmológiai elemzésnek vethetők alá, mint bármely törzsi társadalom esetében. A szennyezéssel kapcsolatos elgondolások szerepe továbbra is a társadalom védelmezése a kellemetlen tudástól – ilyen például a világ szegényebb felének hibáztatása a túlnépesedésért. A szennyező hitek politikai funkciójának bemutatása során Douglas hangsúlyozza, hogy a nézőpontok felváltásával saját hiedelmeinket összehasonlíthatjuk más kultúrák oksági rendszereivel, így téve eleget korunk önismeretre és öntudatosságra irányuló kívánalmának. E kihívás azonban a Douglas által javasolt elemzési módszert is érinti, amire a kötet egy korábbi tanulmánya (*Pogány sötétség*) is kitér. A társadalmi rendre vagy veszélyre vonatkozó kozmológiai hiedelmek egyre kevésbé állandóak: változékonyságuk, a közöttük folyó viták és cserék tanulmányozása a társadalmi struktúrában lehorogonyzó értelmezés dinamikus szempontjaira helyezi a hangsúlyt.

Mary Douglasnak mint a magyar társadalomtudományi könyvpiac elsőkönyvesének fogadtatása szempontjából a megkészttség okozhatja a legfőbb problémát. Műveire a hatvanas évek óta világszerte hivatkoznak az antropológia, a szociológia vagy a kritikai kultúrakutatás diskurzusaiban. Mára a tőle eredő fogalmak és kutatási kezdeményezések jelentős változásokon mentek keresztül, esetenként már ebben az átalakult formában jutottak el mihozzánk is. A *Rejtett jelentések* második fejezetének bevezetőjét Douglas azzal a gondolatmal zárja, hogy ha az antropológia képes lesz elismerni, hogy minden társadalmi tevékenység szimbolikus, s hogy mindenfajta viselkedés hozzájárul a valóság létrehozásához, akkor áll majd készen a nagy elméleti forradalomra (153. old.). A kötet elemzései e nagy elméleti forradalom bekövetkezésétől vagy elmaradásától függetle-

nül azért vonzóak – s itt újra a szerzőt idézhetjük –, mert a kategóriarendszerek és a társadalmi formációk kapcsolatát az addiginál intímabb dimenzióba helyezik (240. old.). Mary Douglas olyan terminusokat dolgozott ki, amelyek elég általánosak ahhoz, hogy a legkülönbözőbb társadalmi viszonyokra legyenek alkalmazhatók, és elég kifinomultak ahhoz, hogy eközben ne veszítsenek jelentésükből.

PULAY GERGŐ

Bényei Tamás: Archívumok

VILÁGIRODALMI TANULMÁNYOK

Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. 200 old., 980 Ft (Alföld könyvek)

A kötet a kényszerű műfaji sajátosságok, a hosszas elméleti fejtegetések és az avítas (mindamellert színvonalas) elméleti beszédmód ellenére a világirodalom hazai tanulmányozásának kiemelkedő teljesítménye. Tíz írást foglal laza koncepciózus keretbe; az első rész (*Tételek*) kvázidefinitív elemzéseket, tételes „kimondásokat” tartalmaz – a hátlap tanúsága szerint egy „elméleti nyelv keresésének állomásait”. A megfogalmazás túlzó szerénységére hamar fény derül: itt nem keresés folyik, hanem hosszasan kiértelmezett elméleti nézőpontok kipróbálása a világirodalom legkülönbözőbb prózai szövegein – avagy a tételek alkalmazása. Illetve fordítva – mivel ez is a kötet nyíltan vallott célja –, az elméletet, a „dekonstrukciót, az etikai kritikát és a pszichoanalízist egy-egy irodalmi szöveg vonja kérdőre” (hátlap). A *Tételek* megjelölés ennyiben csakugyan találó, az elemzések kész, kialakult, általában a nemzetközi szakirodalomhoz kapcsolódó vitapozíciót illusztrálnak. A könyv második fele (*Áttételek*) olyan elemzéseket tartalmaz, amelyekben a tárgy kijátssza az eredendően hozzá kapcsolt tételt. Határátjárásokat, átszivárgásokat, anyagi és textuális „túlhabzásokat” tárgyal – talán nem meglepő, hogy ide tartoznak a gyűjtemény legsikerültebb tanulmányai.

A kötet címét részint az *Archívum: a világirodalom helyei* című Bényei-tanulmányra (Alföld, 1999. február) utal, valójában azonban a fogalom értelmezési tartományát az ottaninál jóval tágabbra nyitja. Az „archívumok” szóval (Foucault archívum-fogalmából) eredendően a magyar irodalomban, a magyar irodalom kapcsán feltehető világirodalmi helyeket jelöli. Az archívum olyan összehasonlítások alapjául szolgál, ahol az egyik fél (a világirodalmi hely) kiszolgáltatót a másiknak (az érdemben tárgyalt, hazai helynek), lerögzül és leegyszerűsödik. Az efféle archiválás a komparatiztikai ambíciókat tápláló „modern filológia” felől nézve káros, mert nehezen leküzdhető irodalomtörténeti közhelyeket szül. A kötet részint éppen a „megfelelő” archiválás számára állít példát: az elméleti szövegek „kérdőre vonása” során a kiinduló- vagy tájékozódási pontul választott világirodalmi szövegeket Bényei alaposan és érdemben tárgyalja – ügyelve a lerögzülés elkerülésére. Igen tudatosan kezeli az archiválás és a „játékban hagyás” lehetőségeit, miközben nagy figyelmet fordít azokra az elméleti tanulságokra, amelyek e kettő mozgásából adódhatnak, tudván, hogy „az archívumok megjósolhatatlan írás-logikájának engedelmessége az egyes megközelítések is váratlan kapcsolatokba lépnek egymással” (hátlap).

Az elméleti érdeklődés több alkalommal – például a *Lazarillo de Torres*-elemzésben – az abszurditásig fokozódik, azt az érzést kelti, mintha a regény (mint műfaj és a tárgyalt szöveg mint az „első” regény) az elmélet igazolására szolgálna. Az elemzések egy-egy teorémát illusztráló, didaktikailag impozáns gondolatmenetek, ugyanakkor eredményük mind elméleti, mind világirodalom-történeti szempontból esetleges. Az elmélet (Derrida, Hillis Miller, Lacan, Barthes stb.) kompakt, példászerű felmondása – a lehengerlő retorika ellenére és talán éppen a tömör gondolatmenet hatására – a legtöbb esetben elválik az „érdemi” elemzéstől. Ez talán az *Áttételek* Hrabal-elemzésében a legszembetűnőbb, ahol az „alapszöveg” és az elméleti kelléktár pontos megfeleltetése már-már a komikum határát súrolják. A tetoválás – kép,

ábrázolás – seb – krisztusi seb – áldozat stb. asszociációs sor vagy a szent–profán ellentét közhelyes eredményre vezet az értelmezőt, noha az asszociációk egy részét a Hrabal-szöveg szinte tálcán kínálja (ettől viszont az értelmezés túlmagyarázóvá válik).

Az áttételek szerencsésebb megragadását nyújtja a kötet egyik legjobb, a *Balzac és az eredeti tőkefelhalmozás* című írása, amely a krimi műfaji logikájának aláadását szemlélteti *A vörös vendégfogadó* történetét elemezve – és mint ilyen igen lebilincselő olvasmány. A nem kimondottan krimiíró Balzac és – a detektívregény kialakulásának kulturális körülményeivel gyakran összefüggésbe hozott – Marx összeolvasása a Marx kísérteteit író Derrida kíséretével rokon, „a közgazdasági logika mindenüttvalóságának érzékeltesére” (154. old.) szolgáló értelmezői gesztus. A Balzac-elbeszélés még létrejötté előtt ássa alá az „ökonimizált” krimilogika működését, mivel azok közé a szövegek közé tartozik, „amelyek nyíltan színre viszik önmaguk bennefoglaltságát az értékek és energiák körforgásában”, és „ekként önmaguk [...] tünetszerűségének vizsgálatára is vállalkoznak” (156. old.). A politikai gazdaságtan mellé felsorakoztatott pszichoanalízis mutat rá a vagyont megalapozó ősbűn (az eredeti tőkefelhalmozás) és az ödipális apagyilkosság összefüggéseire. Ez a mozzanat és a dekonstruktív értelmezői gépezet vezet az áldozat nevéhez (Prosper – prosperitás) és az elkövetés módjához (lefejezés – de-kapitáció) kapcsolódó nyomozás eredményeihez. Kétes eredményekhez, amennyiben – ismét a klasszikus krimi től eltérően – nem fedti fel a tettes kilétét, viszont kimutatja, hogy a kapitalizmus ősbűnében osztozva „mindenki benne van” (159. old.). Nem archivál, nem szolgáltatja ki az elbeszélést az elméletnek, miközben illusztrálja mint „a rend helyreállítására tett kísérletet és e kísérlet kudarcát” (uo.).

A „tökéletes bűntényt” tematizáló „közgazdasági tannovella” a kötet szerkezeti kulcsfogalma, az *áttétel* meghatározásában is vezető szerepet játszik. „Az áttételes beszédhelyzetben az irányítás így nem az elbeszélő vagy a hallgató kezében van, hanem az elmondott és elmondhatatlan tör-

ténetben van valami, ami újra meg újra létrehozza ugyanazt a helyzetet.” (160. old.) Elképzelhető azonban olyan helyzet is, amikor az elbeszélő (itt: a teoretikus) beszédpozíciója teszi lehetővé és érvényessé az áttételt, az átszivárgást. A *Kurt Vonnegut és a science fiction* című fejezetben ahhoz, hogy valami valahonnan valahová átszivároghasson, előbb ki kell jelölni a szóban forgó területeket. A tanulmány Vonnegut Kilgore Troutjának hasadt írói pozíciójából kiindulva – aki egyfelől ponyvairó, másfelől próféta, ám mindkét minőségében pornomagazinokban publikál – a sci-fi és általában a populáris irodalom (művészet) problémáiról szól. A „ponyvájáról” és „komoly” regényeiről egyaránt ismert Vonnegut (Poe, Wells, Asimov, Lem és mások mellett) különösen alkalmas a magas–alacsony szembeállítás árnyalására, a két terep közötti átszivárgások tanulmányozására. A „tudományos beszélő” – szerepéből (meggyőződéséből?) adódóan – eleve súlyos előfeltevésekre épít, amelyekkel tisztában van ugyan, álláspontját azonban a terület megtisztítása során sem tisztázza. Sarkasztikus(nak tűnő) hangon szól „a SF-től mintegy megtisztított poétikai érdekű beszédéről” (177. old.) vagy a sci-fi és a „valódi” regények közti különbségről, ám kétségei inkább a kérdésfeltevésben rejlő apóriát belátó teoretikusé, mintsem a műfaj érvényét és értékeit mindenekelőtt valló rajongóé. A magas–alacsony (komoly–komolytalan, ponyva–prófécia) ellentét „végtelen, sehova nem vezető kiazmikus átfordítás-sort indít el”, „s talán az SF és elitirodalom kapcsolatáról értekező nyelv elkerülhetetlen sorsa is” (178. old.). A lemondó beletörődés a szembeállítást elfogadó beszédpozíció folyománya.

Hasonlóképpen fontos kettősség a paradigmaticus és szintagmaticus értelemben transzgresszív irodalom különbsége – amit a szerző mint a sci-fi és az „elit” közti illesztő (interface-szerű) magyarázó elvet szinte a kimondás pillanatában elvet. A kétféle transzgresszió – mint Bényei utal is rá – nem zárja ki egymást, meglétük mégsem szavatol „komoly” sci-fit, mint ahogy az intellektuális elemeké sem. A probléma furcsa megoldását

kínálja az „igényesség” kategóriájának bevezetése: „az ’igényes’ SF a tömegkultúra ’intellektuális’ műfaja [...] a klasszikus detektívtörténettel együtt a tömegkultúra elitje, s ahhoz hasonlóan gyakran a magas irodalmat olvasók kikapcsolódása, amely nem jár ugyan nagy művészi élvezettel, de intellektuális szempontból igényes lehet” (181. old.). Az igényes tömegkulturális termék ebben az értelemben egyfajta „pihentető” olvasmány (hallgatnivaló, moziélmény stb.), amelyet elnéző figyelemmel fogadva kellemes élményekre – sőt némi intellektuális haszonra – tehetünk szert. (Közben tartuk fél szemünket a „magas-” és a „tömegkultúra” rogyadozó eresztékeink!) A sci-fi tiltott intellektuális gyümölcs, egyszerre vonz és taszít, mint a *camp*. Az igényességen, azaz valamiféle kimódoltságon alapuló műfaji domesztikáció kizárja az elemzésből a történeti távlat szempontját (vö. „Egy szertelen ötlet szertelenségét jobban élvezzük, ha az nem a miénk” – Susan Sontag), s ellentmond a potenciális örömforrás, az „ártatlanság” inherens feltételének is. A „hardcore ponyva-SF (’pulp SF’)” és a sci-fi klasszikusai közti különbségtétel továbbá nem számol a „pulp»ból katedrális” elven működő, azaz a ponyvaelemeket nagyban és tudatosan felhasználó műfajiság eseteivel sem (a „*campelt*” *camp*).

A gazdasági-társadalmi csereügyletek és a kulturális átszivárgások mellett a politikai-ideológiai, valamint az identitás összezavarását tematizáló áttételek is megjelennek. Angela Carter meséi a Perrault-mesék, a gótikus rémregény, valamint – Freud nyomdokain haladva – „az ismert, változtathatatlanlansága miatt otthonossá vált mese-szöveg mögött sejtett valódi történet visszanyerésére tett kísérletként” (126. old.), politikai-ideológiai-kritikai tettként értelmezhetők. Carter deformálja az ismerős, szocializációs szempontból jelentős meseelemeket, visszaadja a történetek elvesztett lényegét, a szexualitást, „a mesetereket hátborzongatóvá, nem-otthonossá teszi [unheimlich]” (129. old.). Alapvető stratégiája, hogy egy-egy történet kulcsa a többiben rejlik – a mesék egymás alakváltozatai –, a

megoldás, a „felismerés csak egy másik szövegből lehetséges” (132. old.). A Carter-mesék rejtekejtővel ellátott szobák, amelyek újabb és újabb titkokhoz, történetekhez vezetnek, s amelyeket anélkül hagyunk el, hogy megoldással szolgálnának – ami persze nem baj. Az viszont igen, hogy az önmagukra és egymásra záródó meseterek elemzése nem igazán mutat utat „kifelé”, a tanulmány elején jelzett politikai-ideológiakritikai tér felé. A *Lemprière-lexikon* elemzése sem vezet ki a misztikus posztmodern detektívtörténet kliséi közül; ehelyett abszurdba hajló gondolatmenetek végigkövetésére invitál Norfolk regénye címének vagy műfaji hovatartozásának vizsgálatakor. Az elemzés megáll a regény világán belüli identitáskrizis alternatív történelme, a hivatalos történelem „visszafoglalására” tett (bágyadt) kísérlet összefoglalásánál.

A leginkább elméleti igényű tanulmány – a regényműfaj etikai megalapozását célul kitűző Blanchot-fejezet – példázta leginkább a szerző módszertani vonzódását a modellekhez. A lévinasi etika és a regény kapcsolatát a pszichoanalízis elemeivel vegyítő „módszert” igyekszik kidolgozni Blanchot segítségével, akiről azt állítja, hogy műve a „lévinasi kategóriák poétikává változtatásának legmélyebb kísérlete” (76. old.). A regény és az elbeszélés (*récit*) megkülönböztetése, a „nehéz” olvasás dekonstruktív etikai imperatívusza, valamint a Blanchot-nál burkoltan meglévő pszichoanalitikus elemek felerősítése adja az áhított regényelmélet elvi fogódzóit, amelyek „valami olyasmit hozhat[nak] létre, amit magabiztosabb időkben talán elbeszélés- vagy regényelméletnek nevezhetek volna” (87. old.). Az idézett megfogalmazás óvatossága Bényei elméleti szkepszisét sejteti. A dekonstruktív narratológia létfeltételeit vizsgáló – „műfajbomlasztó” felhangjaival a Balzac-elemzéshez is kapcsolódó – Borges-fejezet hasonló kételyeket jelez. A „létezhet-e dekonstruktív narratológia?” kérdésre adott hipotetikus válaszok (hogy ti. nem létezhet, illetve minden szöveg az) módszeres cáfolata a Blanchot-fejezet végpontját idéző „feltételes” álláspontig jut el. A voltaképpeni elemzés itt, *A halál és az iránytű* elem-

zésével kezdődik – ahol a Borges-szöveg az elmélet fedőszövege. Az eddigi fényében aligha meglepő, hogy Bényei szerint az „általános értelemben vett narratológiai belátás[ok]” (52. old.) lehetetlennek bizonyulnak – csupán a munka marad, „a szavak végtelen munkája és végtelen megmunkálása” (60. old.).

Ezt a felismerést példázta Beckett trilógiája – ismét egy alapszöveg, amelyet Bényei ezúttal a filozófia felől szólít meg; a fenomenológiai térelemzés ráébreszt a nyelv protézisjellegére. A beckett narrátorok „a térbeli fenomenológiai diszfunkcionálás valószínű csodái”, a tér a „nem-tudok» módján adódik” számukra. A térben való létezésükhöz protézisekre van szükségük: „efféle protézisként képzelhetjük el a nyelvet is” (58. old.). Hiába a pontos és találó elemzés, Bényei sem tudja elkerülni azt a csapdát, amelyet a filozófusoknál észlel, akik a Beckett-szövegeket „meggyőző illusztrációként” használják fel fogalmi, koncepcionális előfeltevéseik igazolásához. A tanulmányt viszont menti az, hogy valóban *meggyőző* illusztrációját adja a beckett és a saját szövegnek, s közben nem tesz úgy, mintha nem volna a „le nem rögzítettség” maga is filozófiailag elkötelezett elemzői stratégia. A fejezet és a könyv egyik alapkérdése talán itt fogalmazódik meg a legnyíltabban: vajon szükségszerűen együtt jár-e a tematizáló (allegorizáló, absztraháló) olvasás és a valamit (bármit) mondanás? E kérdés mellett eltörpül az az egyébként ugyancsak messzire vezető „mellékkörülmény”, hogy Beckett trilógiája a „maradás” mellett teszi le a voksát, s e tekintetben ellentétes a nomád kategóriával és általában a XX. századi filozófia egyik alapvető attitűdjével.

A Beckett-olvasás „jobb híján” megmaradó munkája egyúttal a könyv alapélménye. Az *Archívumok* egy önreferenciális és igen zárt „műfaj” vagy írásmód kiérlelt példája, amely (ezúttal) világirodalmi helyektől inspiráltan tisztázza és teszteli előfeltevéseit. A szövegek beszédmódja felett – kiérlelt ide vagy oda – eljárt az idő, alighanem szerzőjük sem így mondaná mindezt, ha ma foglalna állást ugyanezekről a kérdésekről.

Immanens szövegelemzései és kérdése – bár számos alkalommal igényt tart rá – nem mutatnak „kifele”, az elméleten túlra, referenciájuk maga az elmélet. Az öncélú leckefelmondáson a legtöbb esetben persze túlmegy az elemzés; a fejezetek egy „korszerű” narratológiai állásfoglalást körvonalaznak, és világosan jelzik a szerző vitapozícióját.

A kötet a maga szabta körön belül maradva leginkább a dolgok *elolvasásának* lehetetlenségét példázza, amit – mint idézi – „nem volna szabad túl könnyelműen venni” (9. old.). A felszólításból adódó tudálekos passzusokat, a végtelen eldönthetlenségekben tobzódást, a kiüresedett frázisokat ellenpontozzák az alkalmankénti könnyítő frivolitások, a részeredmények folyamatos megkérdőjelezése, a lerögzítés mániakus kerülése. Az írások egyetlen színvonalamiatti elhibázottság-érzést ez az elenpont, a kérlelhetetlen elméletiségen átsütő rokonszenvesen szkeptikus hang oldja.

KISS GÁBOR ZOLTÁN

David Craven: Art and Revolution in Latin America 1910–1990

Yale University Press, London, 2002.
228 old.

Az 1951-ben született szerző a művészettörténet tanára az új-mexikói egyetemen; a jövő forradalmi utópiáit megjelenítő vizuális művészetek történetét tárgyaló munkáját részben Budapesten írta meg a Collegium Budapest ösztöndíjasaként 1998–1999-ben. Társadalmi üzenetekből építkező művészetet vizsgál, amelynek gondolati kontextusát az egész világra, de különösen Latin-Amerikára tartós hatást gyakorló, trockista szocialista eszmerendszer alkotja.

A közel kétszáz oldal húsz év kutatásainak és számos spanyolországi, mexikói, kubai és nicaraguai tanulmányútnak a gyümölcse. A kubai

utak kis száma a vizsgáldás mikéntjében is észlelhető: az „in situ” felkereshető művek helyett a sokszorosított (alkalmazott) grafika, a filmművészet, a szépirodalom kap helyet benne. A bírálattal finoman kell bántani: a falfestmények „hiánya” jellemző Kubára, s – legalábbis a befogadás „elkerülhetetlenségét” tekintve – velük egyenértékűek az előbb felsorolt művészeti ágak produktumai. A kötetben egyébként szinte elkülönülnek az illusztrációk a szövegtörzstől, így önálló értelmezésre és elemzésre adnak lehetőséget. A szöveg ritkán hivatkozik a reprodukciókra, de ha igen, akkor hosszú, aprólékos képelemzések keretében.

Craven többféle megközelítésben is vizsgálja témájának előzményeit: először világgazdasági szinten, majd eszmetörténeti-történelmi, „ikonográfiai”-művészettörténeti vonatkozásaiban.

A nemzetgazdaságokat vizsgálva érdekes párhuzamot von Latin-Amerika és a volt „keleti blokk” országai között. A közös történelmi nevező a szembenállás az Amerikai Egyesült Államokkal, ám az eredmény merőben más, hiszen a Szovjetunió összeomlása után az új gazdaságpolitika rosszabb mutatókat produkált Európában. Latin-Amerikában ezzel szemben ez a történelmi váltás nem járt jelentősebb gazdasági hatással.

A „mi a forradalom?” kérdésének megválaszolása előtt a szerző megvonja kutatásának idő- és térbeli kereteit: Mexikót 1910 és 1940, Kubát 1959 és 1989, Nicaraguát 1979 és 1990 között vizsgálja – a többi latin-amerikai országgal nem foglalkozik. Ezen országok geopolitikai egységükben, azaz Latin-Amerikaként az Egyesült Államokkal szemben elhelyezkedő szuperhatalmat alkotnak – legalábbis a volt nicaraguai alelnök, Sergio Ramírez szerint. A latin-amerikai forradalom semmiképpen sem azonos a francia, illetve az orosz történelemben lejátszódott forradalmakkal: elhatárolásukat segíti, hogy 1789 óta maga a „forradalom” szó jelentése is gyakran változott. Latin-Amerikában a forradalom az idegen uralom elleni szabadságharc második (sokszor lezáratlan) fejezete. A XIX. század során a córdobai és a későbbi

szerződésekkel lezáruló függetlenségi mozgalmak csak a közigazgatást végző nemzetek cseréjét és a meszticek bekerülését segítették elő, az indiánok kiszolgáltatott helyzete azonban nem szűnt meg. A forradalmak ezen kívántak változtatni: Latin-Amerikában ekkor az európai szociológiai elméletek eszközként, nem pedig célként szolgáltak. Craven kortárs politikusoktól, történészekről kölcsönzött idézetek sokaságával látja el az olvasót; s a forradalommal foglalkozó fejezetet Carlos Fuentes, a mexikói jogász-író, egykori párizsi diplomata szavaival zárja: a három évtized Mexikóban forradalmak sorozatát hozta magával.

Ikonográfiai vizsgálataihoz a szerző öt évszázadot tekint át: egyaránt citálja a XVI. századi Cesare Ripa *Iconologiaját*, Abraham Bosse, a XVII. századi francia metsző, a Supermanteau kitaláló Joe Schuster vagy Szergej T. Konyenkov szovjet szobrász műveit. Az utóbbi két művész alkotásai – a képregényhős és az *Aranyember* – között érdekes párhuzamot von: a testtartás, a láncot széttépő, feltartott kezek egyértelmű hasonlóságot teremtenek a mindössze hatévnnyi különbséggel készült grafika és szobor között.

Mi, (ki) igazolja Craven ikonográfiai vizsgálódásának létjogosultságát? Justino Fernández esztéta, akit a szerző Wölfflin, Panofsky és Hauser egy személyes mexikói megfelelőjének titulál, s aki szerint „kezdetben (a falfestészetet tekintve) mindegyik festő a keresztény ikonográfia hatása alatt dolgozott.”

A latin-amerikai forradalmak mindig jelentős művészeti-intézményi reform igényével is fellépnek: a mexikói San Carlos Nemzeti Akadémiát például először még Benito Juárez újíttotta meg a XIX. században, majd Diego Rivera képzett esténként „művészeti munkásokat” a jogutód Escuela Nacional de Artes Plásticasban. S ahol korábban nem volt művészeti felsőoktatási intézmény, ott létrehoztak nemzeti iskolákat. A szándék mindig azonos: minél több ember számára „hozzáférhetővé” tenni a kultúrát, azaz elitképzés helyett népoktatást nyújtani. Kubában 1959 után számos ilyen intézmény jött létre, a legismertebb a sokrétű Casa de

las Américas. Nicaraguában pedig 1979–1980 között a „forradalom a kultúrában és az oktatásban” sandinista jelmondata alapján a Centros Populares de Cultura hálózatát 24 intézettel alapították meg. Ezek a központok hármast célul szolgálták: egyrészt kiállítóhelyeket biztosítottak a művészeknek, másrészt a sandinista kormány a közvetítésükkel vásárolt, illetve kapott ajándékba műalkotásokat az alkotóktól. Végül ezen központokban művészeti oktatás is folyt: az olajfestészet technikáját például az a María Gallo tanította, akinek a vásznait inkább a falfestészetben is használt erős kontúrok jellemzik. Egyébként Nicaraguában 1982-ben külön „murális” iskolát is alapítottak olasz segítséggel: vezetője az ország egyik legkiemelkedőbb falfestője, Leonel Cerrato – igaz, az intézmény 1986-ig nem nyitotta meg kapuit. A technika iránti állami elkötelezettséget jól jellemzi, hogy a nicaraguai kormány 1985-ben kiadta a mexikói festő, David Alfaro Siqueiros *¿Cómo se pinta un mural?* című kézikönyvét. Ennek a kormányzati támogatásnak is köszönhető, hogy a nyolcvanas évek végén Nicaraguát már a murális művek világközpontjaként emlegették.

A kulturális forradalmak ritkán köthetők közvetlenül egy-egy ember nevéhez, Mexikóban mégis ezzel találkozhatunk. Álvaro Obregón köztársasági elnök oktatási, művészeti intézkedései a falfestészet és a sokszorosított grafika elterjedését hozták magukkal. A különféle csoportok között létrejött szakadás stilisztikai, illetve ideológiai kérdéseken múlt: José Vasconcelos akadémiai tanársága alatt az Art Deco volt követendő, ám az *El Maestro* folyóirat címlapjainak grafikai és tipográfiaja szerint a Párizsból hazatérő Rivera változást hozott. A „radikális” Diego Riverának az Oktatási Minisztériumban látható 1923-as falfestményei pályájának s forradalmi eszméinek csúcspontját jelentik. Rivera itt ábrázolta először a (tanító)nőt mint a forradalom harcosát. A nők helyzete egyébként a forradalomban kérdéses: az első feminista, a későbbi *Uno más uno* és a *La Revuelta* mexikói szerzőinek és olvasóinak példaképe, Frida Kahlo – Craven megfogalmazását idézve – nem hiú-

ságból tette át születési dátumát három évvel későbbre, 1910-re, a forradalom születésének esztendejére. Ugyancsak a női egyenjogúságot hirdeti a pár évtizeddel későbbi nicaraguai elmélet: a történelmi múlt képi elemei és a forradalmi eszmék együtt teremtenek kulturális egységet a férfi és a nő között. Ugyanitt készült egy enyhén szocialista realista ízű plakát is az 1980-as évek elején: a fiatal, fejkendő, álmodozva felfelé tekintő lányt ábrázoló mű az *Új országot építünk, új nőt teremtünk* címet viseli. Az ellenpont María Izquierdo mexikói festő véleménye: bűn nőnek születni, de még nagyobb vétek tehetséges nőként jönni a világra.

A forradalmi művészetnek nincs egységes stílusa, hiszen a forradalom – mint Daniel Ortega 1979-ben nyilatkozta – nem alkot művészeti szabályokat. Raúl Quintanilla, a managuai Escuela Nacional de Artes Plásticas igazgatója védelmébe vette a kifejezés szabadságát, és olyan új, nemzeti elemekből építkező vizuális nyelv megalakítását tűzte célul, amely nemzetközi szinten is jelentést hordoz. Ebben az értelemben Mexikóban – rossz szóval élve – stíluspluralizmusról beszélhetünk: a korai Diego Rivera kubistaként, María Izquierdo szürrealistaként, Rufino Tamayo absztrakt festőként dolgozott. Nicaraguában az absztrakciót Rodrigo Penalba falfestéssel (is) foglalkozó tanítványai, a Costa Ricába emigrált Alejandro Aróstegui, Orlando Sobalvarro és Roger Pérez népszerűsítették. 1980 után Hilda Vogel, Julie Aguirre, Manuel Gorda piaci, parki épületek falát díszítő falfestményei képviselik a „pintura primitivista” áramlatot, melyet a trópusi élénk színek, a népművészeti hatás, a „természeti” és az „emberi” éles ellentéte jellemez. Ugyanakkor Santos Medina 1982-es *A latin-amerikai forradalmi egység* című festménye kubista formabontással készült. Az 1980-as évek végén jelenik meg a neoexpresszionizmus és a mágikus realizmus néhány – akkor még – fiatal nicaraguai festőnél: így Aparicio Artholánál, Cecilia Rojas Martíneznél, Patricia Bellínél. Kubában – a Castro által nem sokra becsült – absztrakciót René Portocarreo képviselte. Ugyanitt Raúl Martí-

nez nyomdokán Alfredo Rostgaard *Che* című alkotásával a pop art felé nyitott.

A forradalmak szükségszerűen egyaránt igénylik a monumentális falfestészetet s a könnyen, olcsón sokszorosítható grafikát. Mexikóban a húszas–harcincas években jelent meg az igény a sokszorosított grafika iránt – a művészek főként külföldről érkeztek. Pablo O’Higgins falképeket is készített, többek közt Rivera társaságában egy XVII. századi chapingói kolostorban, amelybe az obregoni földreformok nyomán egy agráregyetem költözött.

Ugyancsak O’Higgins volt a Taller de Gráfica Popular alapítója is 1937-ben, mely kb. 4000 linó- és fametszetet, illetve litográfiát készített fennállása során.

Nicaraguában és Kubában az új eszmékre épített propaganda terjesztését szolgálta a film, a fotóművészet és a folklór is: a szigetországban a már említett Casa de las Américas segítségével. A szépirodalom szintén kiemelkedő helyet kapott: Ernest Hemingway szívesen látott vendég volt Kubában, Tennessee Williams is általa lett Fidel Castro személyes ismerőse. Nicaraguában az írók aktív részvétele miatt a 79-es eseményeket a költők forradalmának is nevezik. Költők forradalmának, hiszen talán egyik latin-amerikai ország közigazgatásában sem jelentek meg oly nagy számban művészek, mint a sandinistáknál: Ernesto Cardenal költő kulturális miniszter, Armando Morales festő UNESCO-nagykövet, Sergio Ramírez író alelnök lett.

Vajon, közhellyel élve, az intézményesülés jelenti-e a forradalmak végét? Lehet-e múlt időt használni a forradalmak tárgyalásában? Siqueirost követve úgy vélem, hogy a forradalmak lezárultával (de Latin-Amerika történelmét tekintve: nem a halálával) felismerhetővé válik az addig propagandaeszközként szolgáló művek művészeti értéke: amikor a chapingói egyetem egykori barokk kápolnájából auditorium lett, Riverát bízták meg kifestésével – ma ez a tér múzeumként szolgál.

Péter Rózsa: Játék a végtelennel

MATEMATIKA KÍVÜLLÓKNAK

*Typotex, Budapest, 2004. 307 old.,
2600 Ft*

G. H. Hardy a *Mathematician's Apology*-ban így ír: „Ahogyan a festő vagy a költő mintáinak, úgy a matematikuséinak is *szépeknek* kell lenniük; a gondolatoknak, mint a színeknek vagy a szavaknak, valamilyen harmonikus módon illeniük kell egymáshoz. A szépség az első próba: a rít matematikának nincs állandó helye a világban. Itt kell foglalkoznom azzal az általánosan elterjedt téveszmével is (noha valószínűleg sokkal kevésbé az manapság, mint húsz évvel ezelőtt volt), amit Whitehead »irodalmi babonának« nevezett: a matematika szerete és esztétikai élvezete minden generációban csupán néhány hőbortos rögeszméje.” (Cambridge University Press, Cambridge, 1992. 85. old.) Péter Rózsa, úgy tűnik, e kevesek közé tartozott: „En így képzelem: a matematika egyik forrása az ember játékos természete, és éppen ezért nemcsak tudomány a matematika, hanem legalább ugyanolyan mértékben művészet is.” (15. old.)

A Rilke-fordító, színház iránt érdeklődő, filmkritikákat író, az *Egyetem Lapok*-ban is szerkesztő, idén száz éve született Péter Rózsa nemcsak e „monomániája” miatt volt kivételes matematikus. Ahogyan T. Sós Vera akadémikus jellemezte, „hittérítőként népszerűsítette a matematikát”, és komoly erőfeszítéseket tett a matematikaoktatás korszerűsítésére, színvonalának emelésére is. Tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1922-ben kémia szakon kezdte, de Fejér Lipót előadásainak hatására hamar a matematika felé fordult. Az egyetem elvégzése után, 1927-től polgári iskolában kapott tanári állást, de zsidó származása miatt 1939-ben elbocsátották, egy időre a budapesti gettó foglya is volt. A háború után középiskolában tanított, majd a budapesti Pedagógiai Főiskola tanszékvezető tanára lett, ennek 1955-ös meg-

szűnése után, nyugdíjba vonulásáig az ELTE professzora volt.

Munkatársa, Kalmár László irányította figyelmét Gödel munkássága és a rekurzív függvények felé, ez utóbbi lett számos publikációjának és 1935-ben megvédett doktori disszertációjának tárgya, valamint – Péter Rózsa kezdeményezésére – önálló kutatási terület. 1948-ban jelent meg a számok világáról szóló könyve, 1951-ben a főműnek tekintett *Rekursive Funktionen*; 1963-ban a *Mathematik in der Schule* közölte *A matematika gyönyörű* című előadását. Utolsó könyve az 1976-os *Rekursive Funktionen in der Komputerteorie*. Matematikai tankönyvek társszerzője, valamint a *Journal of Symbolic Logic* és a *Zeitschrift für mathematische Logik und Grundlagen der Mathematik* szerkesztőségének tagja volt. Tudományos és pedagógiai munkásságáért Kossuth-díjat, valamint ezüst és arany fokozatú Állami Díjat kapott, a Bolyai János Matematikai Társulat Beke Manó-díjjal tüntette ki. Magyarországon Péter Rózsa volt az első nő, akit a matematika akadémiai doktorává avattak.

A számos kiadást és fordítást megért *Játék a végtelennel* először 1943-ban jelent meg. Részben megsemmisült, majd újraírt fejezetei a háború alatt születtek meg a Benedek Marcellal a differenciálszámításról folytatott levelezésének hatására. Péter Rózsa olyan népszerűsítő művet akart írni, amely valóban a matematika hatókörén kívül állóknak szól: közérthetően, mégis szabatosan és lényegre törően. Komoly aggályai voltak a matematika mint forma, azaz képletek nélküli bemutathatóságát illetően, ezért a kifejezés pontosságát Csillag Pállal és Kalmár Lászlóval, világosságát színházi rendező barátjával, Lay Bélával ellenőriztette. A könyv világosikere igazolja Péter Rózsa sejtését: „a művészetekkel közös hangulati elem”, az ihlet és az alkotás öröme adta lendület nemcsak a szerzőt, hanem az olvasót is magával ragadja.

A *Bevezetés* végén kitűzött cél, eljutni a számlálástól egészen a legmagasabb matematikáig, a matematikai logikáig, feszessé teszi a gondolatmenetet – nem lapozhatók át fejezetek, de még oldalak sem a történet fonalának elvesztése nélkül. Rosszul is teszi az

olvasó, ha türelmetlenkedik, hiszen a – helyenként bevallottan – naiv hang gyakran a szelíd pedagóguséval és a költőével keveredik, könnyed, kellemes és cseppet sem unalmas (meta)matematikai prózát adva. Péter Rózsa játékra hív a matematika vídamparkjába, ahol úgy ülhetünk fel az irracionális számok körhíntájára, hogy nem szédülünk el, az elvarázsolt kastély gömbtükreiben a másodfokú egyenletek koordináta-rendszerben ábrázolt megoldásai látszanak, és a szellemvasúton a legijesztőbb rémalak a differenciálhányados. Mindeközben egyetlen felesleges, megerőltető vagy szélsőséges lépést sem kell tennünk, csak hátradőlni, és élvezettel hagyni, hogy a végtelen dodzsemje minduntalan a miénknek ütközzön.

A *Játékot* Péter Rózsa az ujjakkal kezdi: „a számlálás mindig azt jelenti, hogy még eggyel túlmegyünk a már meglévőn, a tiz ujjon is túljuthatunk, és így létrejön az ember első nagyszerű matematikai alkotása, az 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, ... végtelen számsorozat, az úgynevezett természetes számsor. Végtelen, mert bármily nagy számon túl is lehet még eggyel továbbbszámlálni.” (16. old.) A szinte a teljes matematikáról átfogó képet nyújtó könyv az első részében a legegyszerűbb műveletek: az összeadás, szorzás, hatványozás, iterálás bemutatása után a függvények grafikus ábrázolásával, a kettes és tízes számrendszerrel, az oszthatóság szabályai-val, a kombinatorikával, a prímszámokkal és a többismeretlenes egyenletekkel ismertet meg. A második részben a természetes számok végtelen, egyformán tagolt sorától lépésről lépésre jutunk el a valós számok végtelenjéig a negatív számokkal, a hol ritkább, hol „sűrűsödő” törtekkel és az irracionális számokkal. A mű gerincét alkotó függvénytanba való bevezetésben így a racionális számok után sorra kerülnek az irracionálisok, a logaritmus, a szög- és hatványfüggvények, a komplex számok, a differenciálhányados, valamint a határozatlan és a határozott integrál.

Az utolsó részben világossá válik, miért nem négyszögesíthető a kör, milyenek a transzcendens számok, hányféle a geometria. Szó esik a matematikai intuicionizmusról, a szim-

bolikus logikáról, a bizonyításelméletéről és Peano számelméletének nem-negációteljességéről, a kontinuum-hipotézisről, csoport- és halmazelméletéről és a matematika eldönthetetlen problémáiról. Péter Rózsa szerint a végtelennel való legnagyobb játékok, s így talán az egyik legnagyobb emberi alkotás Cantor halmazelmélete. A matematikába „játékos kedvét is belevitte az ember és a legnagyobb játékra is képes: megfoghatóvá tudja tenni a végtelent. Végtelenségről, ideákról hiteles mondanivalói vannak. És mégis annyira emberi, korántsem az a bizonyos kétszerkettő: magán viseli az ember alkotásának soha le nem zárt jellegét.” (303. old.)

A könyv tartalmi-szerkezeti felépítésének bemutatása nem fedheti fel, hogyan „fajul” és jut el a *Játék* az egy meg egytől a kortárs matematikai gondolkodás határaiig. Csak a könyvet olvasva tudhatjuk meg, hogyan forral vizet vagy fog oroszlánt a Szaharában a matematikus, hogy lehet-e a königsbergi Pregel folyó hét hídján úgy sétát tenni, hogy minden hídon legalább és legfeljebb csak egyszer átkelve jussunk vissza a kiindulási pontra stb. Péter Rózsa egyforma könnyedséggel avat be annak titkába, mi a Dirichlet-függvény, a Bolyai-geometria lényege, a Pascal-háromszög, a Galois-elmélet, a Fermat- és Goldbach-sejtés, a Russell-paradoxon, Gödel nemteljességi tétele, a

Church-bizonyítás, a Brouwer-féle matematikai intuicionizmus, Gentzen transzfinit indukciója, Hilbert bizonyításelmélete vagy a kötet végén szereplő függelékben kifejtett mesterséges nyelvek grammatikája és a speciális gráfok tulajdonsága.

A „könnyen unalmassá váló technikai részletektől” megtisztított fogalmakat szemléletes példák egészítik ki, így olvashatunk Neumann Jánosról, aki más matematikusokkal ellentétben nemcsak azt tudta bebizonyítani, amit már tudott, hanem amit csak akart, s aki a bolognai kongresszuson állítólag kijelentette, hogy a matematika formalizálása érdektelen, de ő egy doboz bonbonért bármikor hajlandó rá (270. old.). Vagy hogy a gyermek Gauss hogyan találta ki pillanatok alatt a soktagú összeg összeadásának egyszerű módját (37. old.). Az elméletek ismertetése és az anekdoták mellett jól megfér a „kis kutatók”, Anna, Marika, Éva matematikai „felfedezéseinek” sora, s mindeközben Péter Rózsa szomorú, szép emléket állít a náci terror áldozatává lett barátjának, Csillag Pálnak és tanítványának, Fuchs Katónak is. A végtelenül nagy és a végtelenül kicsi a *Játék*ban egyensúlyban van. Péter Rózsaival együtt a végtelennel játszani olyan, mint Escher *Vizesését* nézni: jó.

Meglepő szín-összeállítású borítója ellenére annak örömeivel vettem kézbe a kötetet – amely az 1943-as, 1957-es és 1969-es kiadásokhoz írt

előszót, valamint az általam idézett Hardy-könyv előszavát is író C. P. Snownak a *Two Cultures* című nagy hatású előadására utaló, *Formabontás a »két kultúra«* ellen című cikket is magában foglalja, hogy keményfedeles, fűzött kivitelével kiállja majd az idő és a többszöri lapozgatás próbáját. Lelkesedésem azonban hamar lelohadt, és már azt gondolom, hogy nyugodtan lehetett volna puhafedeles, ragasztókötött is, mert kár lenne ezt a 8. javított (!) kiadást gondosan megőrizni az utókornak. Természetesen nem magával a művel vannak problémák, hanem a nyilvánvaló szerkesztelenséggel: a szövegben annyi a hiba, hogy az ember belefárad a javíthatásba. Hadd említsek a szöveggondozás nyilvánvaló hiányára egyetlen példát: már a kiadó boltjában a könyvbe lapozva azonnal láthattam, hogyan „önnálósul a forma” tíz oldalon keresztül; bár az mindenképpen vigasztaló volt, hogy a szedés legalább következetes: még a tartalomjegyzékben is így szerepel a 20. fejezet címe. Szívszorító egy ilyen elrondított szöveg. Szeretném azt gondolni, hogy az ilyen könyvek nem válhatnak más könyvek mintájává, s ahogyan Hardy szerint a rút matematika, úgy a csúf kiadványok számára sincs állandó hely a világban.